

74.261кар

Д - кар. 2175

X 98 ХУБИИЛАНЫ М. А., ХУБИИЛАНЫ К. Г.



✓

АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ ДЕРСЛЕРИ

V КЛАСС

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ЧЕРКЕССК—1980

ХУБИЙЛАНЫ М.А., ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

КОНТРОЛЬНЫЕ ЭКЗАМЕНАЦИИ

АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ ДЕРСЛЕРИ

V КЛАСС

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Биринчи чыкыгъаны

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск — 1980

74. 261. 4 (карач).

X 98

Китабы ал сёзюн, джазыучулары чыгъармачылык ишлери
бла фольклор чыгъармаланы юсюнден Хубийланы Магомет
джазгъанды.

Хар темадан дерс бериуню юлгюсюн Хубийланы Клара джаз-
гъанды.

кар 2175

Карачаево-Чеченская
область
БИБЛИОТЕКА

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1980

АЛ СЕЗ

Ана литератураны V классда окъутхан устазлагъа болушлукъгъа деб чыкыгъан бу китаб 1979 джыл чыкыгъан программагъа кёре джазылгъанды.

Бешинчи классны хрестоматиясы эки уллу бёлюмден кьуралгъанды. Биринчи бёлюм — аууз халкъ творчествону чыгъармалары, экинчи бёлюм — джазыучулары чыгъармалары. Алай а эки бёлюм да талай кесекге юлешинедиле.

Фольклор бёлюмге талай жанр киреди. Биринчиге фольклорну юсюнден статья, фольклор чыгъармаладан нарт таурухла, андан сора таурухла (легендала), джырла, джангы совет джырла.

Экинчи бёлюмде талай авторну чыгъармасы берилгенди. Аланы асламысы белгили къарачай джазыучуладыла. Сёз ючюн, Аппаланы Хасан, Акъбайланы Исмаил, Боташланы Абидат, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат. Арт кёзюуде джазыб тебреген авторла — Къоркъмазланы Кёккёз, Батчаланы Мусса, Эбзеланы Ханафий, Джаубаланы Хусей.

Малкъар джазыучуладан төрт автор кьошулгъанды. Бири — малкъар литератураны тамалын салгъан Мечиланы Казим, экинчи — Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Отарланы Керим, ючюнчю — белгили поэт, драматург, РСФСР-ни махтаулу артисти Маммеланы Ибрагим, төртюнчю да — прозаик Тёппеланы Сулейман.

Андан сора китабха эки орус авторну чыгъармалары киредиле. Бири — Багъатырланы Харунну юсюнден статья джазыб басмалагъан Евгений Кригер, экинчи да — Теберди ёзенни юсюнден джазгъан Малышев Алексей Александрович.

Хрестоматиягъа кирген чыгъармала талай жанр

бла бериледи. Сёз ючюн, романладан, повестледен юзюкле, басняла, назмула, статьяла. Бу чыгъармалада, XX ёмюрнү аллында джашаудан башлаб, ахырында бизни бюгюнгию джашауубуздан айтылады.

Бютеу хрестоматиядагы чыгъармала төрт уллу къауумгъа юлешинедиле. Биринчи къауумунда эски джашауну юсюнден айтылады: Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы, Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» романы, Къоркъмазланы Кёккёзню «Горда бычакъ» романы.

Экинчи къауумгъа киргенле — Мечиланы Казимни, Хубийланы Османны, Лайпанланы Рашидни В.И. Ленинни юсюнден джазгъанлары. Ючюнчю къауум — эм уллу къауум — къазауатха къаршчы чыгъармала. Отарланы Керимни, Хубийланы Османны, Джаубаланы Хусейни назмулары, Евгений Кригерни статьясы, Эбзеланы Ханафийни, Тёппеланы Сулейманны проза чыгъармалары.

Хрестоматияда урунуу бла аны джигерлерини юсюнден материал тыйыншлы орун алады. Сёз ючюн, Байрамукъланы Халиматны «Къарчаны юйдегиси» повести, Батчаланы Муссаны «Хочалай бла Хур-Хур» хапары. Баснялада адамлыкъны, ишленмекликни юсюнден айтылады. Боташланы Абидатны «Джаз танг» деген назмусунда, А. Малышевни «Тамаша таула» деген статьясында табигъат суратланады.

Хрестоматияда кеслери окъургъа деб алты чыгъарма бериледи. Фольклордан «Биринчи эмина», «Солтанхаджини джыры», литературадан Батчаланы Муссаны «Турнала» деген назмусу, Къобанланы Ахматны «Къарачай шахаргъа», Эбзеланы Азретни «Джаз келеди», «Биринчи Майгъа» деген назмулары берилгендиле.

Андан сора да класдан тышында окъургъа деб къарачай джазычуланы чыгъармалары, ана тилге кёчюрюлген талай чыгъарма берилгендиле. Устаз, кеси сайлагъаннга кёре, дагъыда къошаргъа боллукъду.

Азбар этерге деб, алты назму берилгенди, алай а, устаз сайлагъаннга кёре, дагъыда поэзия неда проза чыгъармала къошаргъа боллукъду.

Хрестоматиягъа кирген материаллада тюзлюк, тенглик ючюн кюрешну, урунуугъа сый берну, къазауатха къаршчы кюрешну биринчи орундадыла. Кёб болмаса да, хрестоматияда литератураны теориясындан да бериледи. Сёз ючюн, таурухланы ангылатыу, эпитетле,

черкни юсюнден ангылатыу, литература чыгъарманы герою.

Къарачай литератураны устазы кесини ишнде М. А. Снежневскаяны¹, Г. И. Беленькийни² литература-ны теориясындан китаблары бла хайырланыргъа керекди. Литературадан устаз кесини ишине эмда литературагъа къалай къараргъа болгъанындан В. А. Сухомлинскийни китабында терен айтылады³. Андан со-ра устаз «Литературная газета», «Литературная Рос-сия» газетлени, «Ставрополье», «Шуёхлукъ» альманах-ланы алыргъа керекди.

Сохтала хрестоматияда берилген чыгъармаланы суйюб, талпыб окъур ючюн, устазны билими терен бо-лургъа керекди, алайсыз сабийлени сезимлерине къа-нат битдираллыкъ тюлдю. Литература искусство бла терен байланыбды, джюрек учунмагъан джерде искус-ство болмайды. С. Михалков кесини «Искусствону баш энчи ышаны» деген статьясында «Баш кемлик литера-турадан дерс бериуню методикасындады деб кёлюме келеди. Литературадан дерс берну биологиядан, хими-ядан дерс бернуден башхады. Литература илму тюлдю, искусстводу»,—деб джазады⁴.

Сохталаны ишленмекликте, адебге, намысха, иги ха-лиге юретиуде да литератураны мадары уллуду, устаз ол мадарла бла толу хайырланыргъа керекди.

Устаз кесини ишнде КПСС-ни XXV—XXVI съезд-лериини материаллары бла, СССР-ни Конституциясы бла хайырлана туругъа борчлуду.

Бешинчи классха литературадан берилген 70 сагъат-дан 39 чыгъармаланы окъуугъа, 23 сагъаты тил ёс-дюрюуге (сурат бла ишлеу, изложение, сочинение джазыу), 2 сагъат классдан тышында окъулгъанны къайтарыугъа буюрулгъандыла.

Литература джашауну, историяны кюзгюсюдю, ол себебден литература чыгъармаланы, мадаргъа кёре, ис-тория бла, джашау бла байламлы окъутургъа керекди.

Бешинчи классны хрестоматиясында IV классны хрестоматиясында болгъан авторла да бардыла: Къо-

¹ М. А. Снежневская. Теория литературы в 4—6 класс-сах средней школы. Москва, 1978 г.

² Г. И. Беленький. Теория литературы в средней шко-ле. Москва, 1976 г.

³ В. А. Сухомлинский. О воспитании. Москва, 1973 г.

⁴ «Литературная газета», 22-III. 1973 г.

банланы Дагир, Биджиланы Асхат, Хубийланы Осман Байрамукъаланы Халимат, Боташланы Абидат, Джаубаланы Хусей. Аланы юсюнден IV классны устазына болушлукъгъа джазылгъан китабда айтылады, алай а анда IV классда айтылгъан къайтарылыб къалмай, джартысы бир кесек башха тюрлю джазылгъанды, башха чыгъармалагъа да къаралады.

Тёртюнчю классха джазылгъан китабны ал сёзюнде айтылгъанча, устазлагъа керекли китабла библиотекалада толусу бла табылмагъанларын неда авторланы биографиялары джазылгъан энчи китабла болмагъанларын эсге ала, эм алгъа джазыучуланы юсюнден хапар айтыргъа, аланы чыгъармалары къачан, къайда чыкыгъанларын ачыкъларгъа тыйыншлы кёргенбиз.

Дерс бериуню юлгюсю андан сора келеди.

Дерс бериуню юлгюсюнде «биз айтхандан тайышыргъа боллукъ тюлдю» деген иннет джокъду. Алай а устазла бу китаб бла хайырланырла деб ышанабыз.

Хубийланы Магомет

№ п/п	Оқулық материал	Толуқ ише	Сағат саны	Кыйын сөз	Кейт-рылым материал	Болашақ материал
1	2	3	4	5	6	7
1	Тил ёслюрю. Биэни Ильич (Ленинчи дерс).	Сочинение хазарла-ныу.	1	Барамтадан, мыдах, кюулен, В. И. Ленин юсюнден грамластинка «Ленин-нарт сёзле, ни джыры», анкетала, назмула, джыр-Ильичге письмола.	Альбомла, сцендле, юсюнден грамластинка «Ленин-нарт сёзле, ни джыры», анкетала, назмула, джыр-Ильичге письмола.	Болушақ материал
2	Къарачай нарт эпос.	Хапарчыкъ джазыу: «Халкъ нарт тулпар-ланы не ююн сюй-генди». Нарт сёзле джа-зыу.	1	Нартла, Чуу Нарт ана, насра, ру на.	Нарт сёзле, хапарла, эски карточкала.	Иллюстрацияла, схема-ла, карточкала.
3	Ёрюзмек бла къна сз-къаллы кызыл Фук.	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, тигербодаланы, белгилеулени табуу.	1	Зорлукъ, кымлы, демле-шиб, алмасты.	Тилли суратлау мадар-цияла.	Карточкала, иллюстра-цияла.
4	Сокуркъа бла беш баш-лы эмген.	Кесгин окъуу, хапарын айтыу, план салыу.	1	Хыйлачы, къа ра кюм.	Джомакъла, бла таурухланы башхалыкъла.	Иллюстрацияла.
5	Пелиуан Къара-Шауан.	Кесгин окъуб, хапарын айтыу, хар кесегине ат атау.	1	Деу, пелиуан, хора байтал, бз сюммиле.	Таурухланы эс-Карточкала, магнито-фон, тигербодаланы, лени табуу.	Карточкала, магнито-фон.

1	2	3	4	5	6	7
6. Изложение.	Юлда бошаргъа.	Юлда бошаргъа.	1		Карточкала, сурат.	
7. Халатла бла ишлеу.	Сурат бла ишлеу.	Сурат бла ишлеу.	1		Фразеологизмле бла ишлеу.	
8. Нарт темиричи Дауат.	Кесгин окъуу, текстге джууукъ хапарын айтыу.	Кесгин окъуу, текстге джууукъ хапарын айтыу.	1	От теири, джер теири, кюбе, кзури джая.	Тилини суратлау мадарлары.	Карточкала, иллюстрацияла.
9. Тауруххла. Зулихат.	Сочинение джазыу: «Доммай сейирлик джерди».	Сочинение джазыу: «Доммай сейирлик джерди».	1		Тауруххла и мекъайтарыу.	Карточкала.
10. Сочинение, тирилик.	Бирликде.	Нарт сёзле джыйыб келиу.	1		Зулихатны суратлау фаты.	
11. Эски халкъ джырла, Алсаты.	Кесгин окъуу, 20 тизгининъ азбар этиб келу.	Кесгин окъуу, 20 тизгининъ азбар этиб келу.	1	Май, ырым, аджал, душман, ынгыл.	Эски халкъ джырла, тилини суратлау мадарлары.	Карточкала, грамматика, «Эски халкъ джырла».
12. Эриреб.	Азбар этну, магъанасын айтыу.	Азбар этну, магъанасын айтыу.	1	Кире, ындыр, кюрт.	Халкъ джырлавы кыата-рыу.	Грамматика «Эски халкъ джырла», иллюстрацияла.
13. Долай.	Текст бла ишлеу, кесгин окъуу, хапарын айтыу, сайлагъан джерин азбар этну.	Текст бла ишлеу, кесгин окъуу, хапарын айтыу, сайлагъан джерин азбар этну.	1	Тигим, сыйры кекел, быкъы, карык.	Ушакъ: «Джырны джаллау да магъанасы».	Гыбат, джыккыр.
14. Ийнай.	Джырыны азбар этну, тенгилешдирулени табыу.	Джырыны азбар этну, тенгилешдирулени табыу.	1	Чепкен соу-гъан, джеген.	Ушакъ: «Ал-гъын бла эн-диз».	Иллюстрацияла.

1	2	3	4	5	6	7
15. Татаръан.	Кесгин окъуу, хапарын айтуу, 9-чу соруугъа джууаб джазыу.	Кызылбекке, джесир, эрик ашагъан чырылыкъ.	Халкъ сюйген джигитлерини ушакъ.	Грампластинка, иллюстрация, парточкада.		
16. Къанаматны джыры.	Джыры азбар этиу, джырлай билиу.	Абрек, старшина, мурдар.	Грампластинка: «Къана матны джыры».	Грампластинка «Къана матны джыры».		
17. Изложение	Юйде бошаб келну.					

II четверть — 16 сыгъат

1. Аппаланы Хасан. «Къара юбюр».	Кесгин окъуу, соруугъа толуджууабла берну.	Антнек, ири агъач, салах таргады, татран, кезлик.	Ушакъ, иябрь чачдыгъа.	«Юк» Аппаланы Хасанни портрет, иллюстрациялаула «Алгъын бла энди».
2. Тил ёсдюрюк. Текст бла ишлеу.	Берилген соруулагъа толуджууабла джазыу.	Зуукъ, исси ариу, бауур, таууш.	Тилини ратлау дары.	су Альбомла, карточкала
3. Аппаланы Хасан. «Зор лукъда». («Къара юбюр» романдан).	Кесгин окъуб хапарын айтуу.	Бирхым, папог, стымлаб.	Аппа джашаулу.	Иллюстрацияла, «Зор лукъда» — сабийде салгъан.
4. Изложение.	Юйде бошаб келирге			

1	2	3	4	5	6	7
5	Аппаланы Хасан. «Эр киндик ююн», («Къаркюр» романдан).	Кестин окъуб, хапарын айтыу, сочинение джазыу. («Къанаматны сыфаты»).	I	Берданны къохары, темир саба, быкъы. Мурджар, хашкен.	Уллу Октябрь революциядагы дери таулулары.	Авторну портрети, иллюстрацияла.
6	Къобантаны Дагир. «Джалчыла бла Къан айтыу, план салыу. «Таулада таууш» романдан).	Кестин окъуб, хапарын айтыу, план салыу.	I		Джалчылыкны, малчылыкны юсюнден хапар айтыу.	Альбом «Урунуу юсюнден джазакъла сыйлы».
7	Сочинение: «Алгъын бла энди».	Юйде бошак келирге.	I		Малчылары юсюнден ушакъ.	Альбомла, иллюстрацияла.
8	Къобантаны Дагир. «Къызыл байракъ», («Таулада таууш» романдан).	План салыу, 4—5 айтымы айыруу.	I	Фазгол, есаул, кърдзук, правлен.	Авторну биографиясы, ушакъ; «Малчылары джаулары».	Авторну портрети, иллюстрацияла.
9	Къоркъмазланы Кёк. «Бузоуу». («Горда бычакъ») романдан.	Кестин окъуб, хапарын айтыу. Текени чам сёлерине юрениу.	I	Гырмык, артакъла, таукечик, мууал, нардыу.	Авторну биографиясы, тау романны юсюнден ушакъ.	Гоппан, теке берк, картоткала, авторну портрети.
10	Къоркъмазланы Кёк. «Джылычы джапчыкъ», («Горда бычакъ» романдан).	«Темирджан нех болъанды?» деген теманы джарашдыргыб хапарын айтыу.	I	Такъыр, зоринджиу.	Ушакъ «Уллу Октябрь революциядагы дери джаулары».	Картоткала, альбом «Нарт сёлел».

1	2	3	4	5	6	7
11.	Сурат бла ишлеу. «Джангы джыл».	Хапарчыкъ къурау	1		«Елкада» де ген темагъа сабийле ушакъ.	Сурат «В. И. Ленин бла сабийле».
12.	Акъбайланы Исмаил. «Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ». Биджиланы Асхат. «Ийнечикъ», «Бас- хыч».	Хар ким суйген басня. сын азбар этеди.	1	Ауана, лых- ты.	Бирикмеклик- ни юсюнден ушакъ.	Акъбайланы Исмаилны портрети, карт сёлери болгъан альбом (бирик- мекликни, тенгликни юсюнден).
13.	Маммеланы Ибрагим. «Терек бла таш».	Назмуну азбар этиу, махтанчакъланы юсюн- ден нарт сёзле джазыб келирге.	1	Ауана, ахсы- над.	Ушакъ: «Мах- танчакъ ла». Нарт сёзле, джазыу.	Магнитофон, карточка- ла.
14.	Изложение: «Эмен те- рек».	План салыу.	2		Ушакъ.	
15.	Чегегге экскурсия.	Биология кабинетге чап- ракъла джыйыу.	1		План салыу, сабийлени сочинение джа заргъа хазыр- лау	Чапракъла, гокка ханс- ла.

III четверть — 20 сагъат.

1.	Сочинение («Къыш кюн- ле»).	План салыу.	1	Тенгладирну- лени къайта- рыу.	Сурат. «Къыш».
----	--------------------------------	-------------	---	--------------------------------------	----------------

1	2	3	4	5	6	7
2	Хубийланы Осман. «Ленинни джыры».	Джырын азбар этиу, джырлай билиу.	1	Резолюция о Ленине, кыргызмай, ех-геиз.	Ушакъ: «Ленинни буюу авторну портрети, грамматика, Ленинни джыры».	Альбомла, авторну портрети, грамматика, Ленинни джыры».
3	Мечнланы Казим. «Ленин». Лайпанланы Рашид. «Ленинни портрети».	Назмуну азбар этиу, нал салу, текстни хапарын айту.	1	Джыйын, чарх камера, ырхым мулджар.	Гылыгуъа терен магнаты».	Диафильм, суратла, альбомла, авторну суратла.
4	Отарланы Керим. «Кечел». «Биз ант эте эдик».	Стойгон назмусун азбар этиу, башха назмлагуъа да юрениб келиу.	1	Душман, ертен, джанлы.	Уллу Ата джурт кызы уагын юсюнден ушакъ.	Авторну портрети, картонка, диафильм.
5	Изложение. «Солдаты бычагъы».	План салу, изложение джазыу.	2			
6	Евгений Кригер. «Всадник в броне».	Кестин окъуб, хапарын айту.	1	«Фронтан».	Авторну биографиясы, джурал, назмула.	Грампластинка, альбом «Джигитлик елмейди».
7	Тал есдюрюу. Суратла ишлеу.	Соруулагуъа джауапла беруу (хапар халла).	1	Кыйын, мийик, джерчилик.	Ушакъ: «Буюрлюк шохлукъну джел элт мез».	Сурат, диафильм.
8	Эбзеланы Ханафий. «Мара».	Кестин окъуб, хапарын айтуу, сайланган эпизодну джазыу.	1	Туу санлы, джыйын, хан, быргъады.	Авторну суратла, повестни юсюнден ушакъ.	Альбомла (сочинение), картонка, джазылыб.

1	2	3	4	5	6	7
9.	Сочинение: «Емюрлюк Шохлукъну джел элт мези»	Сочинениеге план хазырлау.	2		Ушакъ. Наръ сёзлени къай таруу.	Альбом «Джитгилдик ёлмейди».
10.	Тёппелени Сулемен «Атам урушдан къайтса».	Кестин окъуб, хапарын айтыу. Степан бла Сачины сыфатларын джазыб келиу.	2	Къыршчы, тини тутулуб, чавырыргъа.	Совет адамла бир инет. де джуртубузну фашизмден джакълагъанлары.	Грампластинка, карточка.
11.	Тил ёсдюрюу. Уллу Ата джурт къазауатда болгъан элчиле бла тюбешину.	Литература - суратлау монтаж хазырлау.	1		Ушакъ: «Джигитлик ёлмейди».	Къобуз, грампластинка альбомла («Элчилери»).
12.	Изложение. «Атам урушдан къайтса».	План салыу, халатлау бла ишлеу.	2			
13.	Джаубаланы Хусей «Сёлешедиле ёлген сол-айтыу, сайлагъан джериден 20 тизгинин аз бар этиу».	Кестин окъуб, хапарын айтыу, сайлагъан джериден 20 тизгинин аз бар этиу.	1	Душман, къуушакъ, махууат, махууаттыкъ, ёсгерте, рахатлыкъны чыныкъгъан.	Визитка. Ушакъ: «Визитка».	Авторуу сураты, магнитофон, карточка.
14.	Сочинение (эркин тематъа).	План салыу, сочинение джазыу.	1	Ушакъ: «Джигитлик!»		Суратла, эпидиаскоп.
15.	Классдан тышында окъулгъанын юсюнден ушакъ.	Соруула бла ишлеу.	1			Китабла, суратла.

IV четверть — 15 Сагъат

1	2	3	4	5	6	7
1.	Хубийланы Осман. «Акъ кетюрчюн», «Ана».	Назмуну азбар этиу, нарт сёзлеге юрениб кетлю (шохлукъну, ананы юсюнден).	2	Саскекли, дам-шохлукъны, юсюнден ушакъ.	Авторну портрети, грампластинка «Шохлукъну джыры».	
2.	Байрамукъланы Халимат. «Джерни джаш ислери». («Къарчаны юй делиси» романдан).	3	3	Елетдем къал-гъанча, сын сядиндирай, хыйны, къа бышсыя, зор, кёр.	Авторну портрети, карточкала, грампластинка «Алгъа».	
а).	«Комсомолчуланы кегешлери».					
б).	«Джаш тёлкю ара мюлке урунады».					
3.	Сочинение: «Джаш тёлкю ара мюлке урунады».	Салынган планнга къарау.	1			
4.	Боташланы Абидат. «Джазгъы тангъ».	Назмуну азбар этиу, Джазны юсюнден назмулагъа юрениу.	1	Къызыл этен, Джылны чакъ келбет, чатла, пары, хазна, чыкъ, алтын чач.	Авторну портрети, грампластинка.	

Биринчи дерс

ЛЕНИНЧИ ДЕРС

Дерсни темасы: «Бизни Ильич».

Дерсни мураты: Владимир Ильич Ленинни джашауу бла сабийлени шагърей этиу (В. И. Ленин ёсген юйдеги бла).

Дерсде окъуу керекле: Владимир Ильич Ленинни юсюнден джазылгъан китабла, альбомла, анкетала, грампластинка («Ленинни джыры»).

Дерсни барыуу: ушакъ халда, Ленинчи залда.

Сабийле гитче класслада шагърей боладыла Владимир Ильич Ленинни юсюнден джазылгъан китабла бла. Ала талай зат биледила Владимир Ильич Ленинни юсюнден: нарт сёзле, назмула, хапарла. Бу дерсде устаз теманы теренирек ачыкъларгъа боллукъду.

Сабийлени аллында талай китаб барды Владимир Ильич Ленинни сабий джылларыны, ол ёсген юйдегини юсюнден: «Владимир Ильич Ленинни сабий, школ джыллары» А. И. Ульянованы, «Володя Ульянов» Н. Веретенниковну, «Бизни Ильич», В. Бонч-Бруевични, д. б.

Бу китабла толу ачыкълайдыла Владимир Ильични джашауун, ол ёсген юйдегини сыфатын, джашауун. алай а устаз, башха литературагъа таяна, кёб зат айтыргъа, тюрлю-тюрлю юлгюле келтирирге боллукъду.

Сабийлеге талай китабны теджерге боллукъду класдан тышында окъургъа. Сабийле кеслери китаб бла энчи ишлей билирге, хар окъулгъан китабны юсюнден оюм эте, план сала, сюзе, текст бла ишлей билирча юретиу устазны борчуду.

1. Классха соруула. (Соруула къангада джазылыб, хазырдыла).

Владимир Ильич Ленинни юсюнден къаллай китабла окъугъансыз?

Къаллай назмула билесиз Владимир Ильич Ленинни юсюнден?

В. И. Ленинни юсюнден сиз къаллай нарт сёзле билесиз?

В. И. Ленинни юсюнден къаллай джырла билесиз?

Устаз сабийлеге хапар айтдырады, джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.

II. «Бизни Ильич» деген китабны устаз парталагъа салады. (Хар сурат бла шагърей этеди, талай джангы зат айтады бу китабны юсюнден).

Сабийле Ленинчи залгъа барадыла. Стендлеге къарайдыла. «Владимир Ильич Ленинни сабий, школ джыллары»; «Владимир Ильич Ленин джашагъан джерле»; «Владимир Ильич Ленинни революцион джыллары»; «Владимир Ильич Ленин бла сабийле».

Устаз сабийлени стендле бла шагърей этеди. (Стендлеге таяна, талай соруу салыргъа боллукъду).

III. Устаз абадан классадан къалгъан анкеталаны чаады.

Устаз чачхан анкетала, назмула, Ильичге письмола, нарт сёзле бла шагърей боладыла сохтала.

Классха соруула:

1. Владимир Ильич Ленин къачан, къайда туугъанды? (Владимир Ильич Ленин 22 апрелде 1870 джыл Симбирск шахарда туугъанды. Энди ол шахаргъа Ульяновск дейдиле).

2. Владимир Ильич Ленин ким ючюн, не ючюн кюрешгенди? (Владимир Ильич Ленин урунган халкъ ючюн, джерни юсюнде тынчлыкъ, рахатлыкъ, тюзлюк ючюн кюрешгенди).

3. Урунган халкъны башчысы деб нек айтхандыла Владимир Ильич Лениннге?

IV. Грампластинкагъа тынгылау.

«Ленинни джыры». Хубийланы Осман.

Ким айтыр, къалай ангылайсыз бу тизгинлени?

«Сен джашаугъа не этдинг халкъланы,
Урунганнга сый берилди махталыб,
Кёз гинджица сакълагъанлай биз аны,
Урунабыз джуртубузгъа махтаныб».

Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлиги

Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлиги

Областная

Библиотека

кар. 2175

(Устаз сёзлюк иш бардырады: кёз гинджича, джю-
реклени джылыта, мыдах кюуле, д.а.к.).

«Джарыкъ кюннге чыкыгъандыла таулула,
Партиябыз кёргюзеди джолларын.
Биз билебиз тутхан иши Ленинни
Джер юсюнде артыкылыкны хорларын»!

(Бу халда тинтерге боллукъду джырны).

V. Юйге иш:

- 1) В. И. Ленинни юсюнден сочинение джазаргъа.
- 2) В. И. Ленинни юсюнден нарт сёзле, назмула би-
либ, алагъа юрениб келирге.

Къарачай-малкъар нарт эпос.

Программа бла хрестоматияда къарачай халкъны фольклорундан, къарачай нарт эпос, къарачай халкъ джырла деб джазылгъанды. Алай болса да къарачай-малкъар фольклор дерге керекди: Къарачайда, Малкъарда да фольклор бирди.

Нарт эпос Север Кавказы талай халкъыны фольклорунда кесине улуу орун алады. Сёз ючюн, къарачайлылада, черкеследе, къабартылылада, абазалада, адыгейлиледе, чеченлиледе, ингушлада, хачыпсылада. Хар бир халкъ нарт таурухланы кесини чыгъармаларына санайды, алай болса да нарт таурухла ол халкъланы ара байлыгъыды. Тюзю, нарт тулпарланы атлары эски къарачай-малкъар тилде таб ангылашынадыла, нарт тулпарланы джашагъан, айланган джерлери асламысына къарачайлыла, малкъарлыла джашай келген джерле болуб чыгъадыла.

Бешинчи классда дерсле нарт таурухладан башланадыла. Тёртюнчю классда фольклор чыгъармаладан нарт сёзле, эл берген джомакъла, джомакъла эмда фольклор темалагъа джазыучуланы чыгъармалары берилген эдиле. Бешинчи классда уа нарт таурухла, таурухла, джырла берилгендиле.

Арт кёзюледе нарт таурухла башха жанрла бла бир кесек къатышхандыла. Сёз ючюн, бюгюн нарт таурухха да, тюз таурухха да (легендагъа) таурух деб къойгъанлары кёб болады. Нарт таурухла джомакъла бла къатыш болуб да басмалангандыла.

Нарт таурухну тюз таурухдан (легендадан), джомакъдан башхалыгъы неди? Орус тил бла айтсакъ, нарт таурух былиналагъа келишеди, таурух — легендагъа, джомакъ сказкады, эл берген джомакъ (элбер) загадкады.

Нарт таурухлада айтылган тулпарла кѳуру бир талайдыла. Сѳз ючюн, Ёрюзмек, Сосуркѳа, Сатанай, Кѳара-Шауай, Алауган дегенча. Аланы джашаган джерлери да айтылады. Аланы баш ишлери — халкѳын, джуртун сакѳлауду, джаугѳа кѳаршчы кюрешинудю. Джомакѳлада белгили джерлени атлары айтылмаганны орнундады, ѳалада бай бла джарлы, джаныуарла кѳб айтыладыла. Джомакѳла нарт таурухлача бир кесек тюлдюле, ала джюзле бла бардыла. Нарт таурухла башха джерледе халкѳланы фольклорлары бла келишмейдиле, бирчалыкѳ джокѳду, джомакѳлада уа тюрю-тюрю халкѳлада бирча айтылган неда джартысы бирча болган аз тюлдю.

Тюз таурух (легенда) нарт таурухдан башхады. Тюз таурухда бир керти зат болмай кѳалмайды: не джерни аты, не керти джашаган адамны юсюнден, алай а таурухда джалган кѳошулуб айтылган да болмай кѳалмайды. Кѳуру тауланы юсюнден этилген таурухла да бардыла. Таурух «тарих» деген сѳзден чыкѳгѳанды, «тарих» деген сѳз а история деген сѳзню орнун тутханды.

Нарт таурухланы юсюнден биринчи джазыб тебренген басханчылы Орусбийланы Исманлны джашы Сафар-Алийди. Ол Москвада Петровская академияны бошагѳанды (Сельскохозяйственная академия имени Тимирязева). Фольклор чыгѳармаланы Исмаил да, джашлары Сафар-Алий бла Науруз да (Науруз Владикавказда реальное училищени бошагѳанды) бек сѳйгендиле. Ала кѳб нарт таурух, джыр джыйгѳандыла. Нарт таурухланы юсюнден Сафар-Алий 1879 джыл статья джазыб Тифлисге (Тбилиси) ийгенди. Статьяны 1881 джыл анда чыкѳган СМОМПК джыйымдыкѳда («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа») басмалагѳандыла. Нарт таурухланы юсюнден талай китаб да чыкѳгѳанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. СМОМПК, вып. 3, Тифлис, 1883. («Ачемез бла Хубун», «Эмегенле», «Дауле», «Кѳайсы уллуду?», «Джелимауз» деген нарт таурухла киргендиле).
2. Карачаевские и балкарские сказки. Фрунзе, 1957.
3. Малкѳар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959.

4. Нарты. Нальчик, 1962
5. Къарачай халкъ таурухла. Черкесск, 1963.
6. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.
7. Къара-Шауай бла Ёрюзмек. Нальчик, 1968.
8. Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма. Эртде биреу бар эди. Черкесск, 1971.
9. Малкъар-къарачай нарт таурухла. Нальчик, 1966.
10. Сокровище нартов. Нальчик, 1970.
11. С. Липкин. Рожденный из камня. (По мотивам кавказских сказаний). Москва, 1974.
12. Нарты. (Абазинский народный эпос). Черкесск, 1975.

Нарт таурухланы юсюнден литература

1. СМОМПК, вып. I. Тифлис, 1881.
2. А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.
3. Материалы научной сессии Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института по проблеме и периодизации, отбора и публикации адыгейского, кабардинского, черкесского, балкарского и карачаевского фольклора. Нальчик, 1960.
4. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.
5. И. В. Тресков. Фольклорные связи Северного Кавказа. Нальчик, 1963.
6. Сказания о нартах — эпос народов Кавказа. М., 1969.
7. У. Б. Далгат. Героический эпос чеченцев и ингушей. Москва, 1972.
8. Заманны ауазы. (Джыйымдыкъ китаб). Черкесск, 1975. (Бу китабда Хабичланы Магометни «Къарачай нарт эпосну нартларыны юсюнден» деген статьясы басмаланнганды).
9. А. Холаев. Карачаево-балкарский нартский эпос. Нальчик, 1976.
10. Ш. Д. Инал-Ипа. Памятники абхазского фольклора. Сухуми, 1977.

ДЕРСЛЕ

Экинчи дерс.

Дерсни темасы: Къарачай нарт эпос.

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, къарачай нарт эпос бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, карточкала, таблица.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Классха соруула. (Юй ишни юсюнден.)

1) Владимир Ильич Ленинни юсюнден къаллай китабла окъугъансыз?

2) Владимир Ильич Ленинни юсюнден къаллай нарт сёзлени, назмуланы билиб келгенсиз?

3) Юйде джазгъан сочинениесин ким окъур?

(Устаз сабийледен толу джууабла излейди, ала джетишдирмеген джерин джетишдиреди).

II. Жангы дерс.

1) Устазны ушагъы, нарт эпосну юсюнден схемагъа, иллюстрациялагъа къараб.

2) Сёзлюк иш. Сабийле, окъугъан заманда ангылашынмагъан талай сёзге тюберикбиз: *нартла, руна, насран, Чууана, сарматла, джакъ, хачыпсы*, д.а.к.

3) Устаз кесгин окъуйду, сабийлеге окъутады дерсни.

4) Кесини сёзлери бла джарашдырыб ким айтыр хапарын, окъулгъанны? (Былай сюзерге да боллукъду).

III. Классха соруула (ала къангада джазылыбдыла):

1. Фольклор деб неге айтылгъанын эсигизге тюшюрюгюз?

2. Нарт эпос деб неге айтылады?

Ол къачан къуралгъанды, нени кёргюзеди?

3. Нарт тулпарланы суратларын айтыгъыз.

4. Халкъ нарт тулпарланы не ючюн сюеди?

Бу соруулагъа толу джууабла алгъандан сора, устаз «Халкъ нарт тулпарланы не ючюн сюеди?» деген темагъа план салдырыргъа керекди.

IV Юйге иш. 1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2. Хапарчыкъ джазыб келирге: «Халкъ нарт тул-

парланы не ючюн сюеди?» (Кеслерини сёзлери бла).

3. Нарт сёзле джазыб келирге.

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: «Ёрюзмек бла къна сакъаллы кызыл Фук».

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, къарачай фольклорда халкъ джигитле бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, сабийле кеслери салгъан суратла — иллюстрацияла.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула

1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармыды?

2) Къаллай нарт сёзле джазыб келгенсиз, ким айтыр?

3) «Халкъ нарт тулпарланы нек сюеди?» — деген темагъа джазгъан хапарчыгъын ким окъур? (Устаз таллай соруу бередиле).

а) Фольклор деб неге айтадыла?

б) Къарачай халкъ къалай, къачан къуралгъанды?

в) Нарт эпос деб неге айтылады?..

II. Этилген ишлеге багъа бериу, сабийле джетишдирилмагъан джерлерин джетишдириу.

III. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (джангы теманы юсюнден): а) нарт таурухланы къуралыуларыны юсюнден; б) нартланы батырлыкъларыны, джуртну сакълагъанларыны, халкъны инджитгенле бла кюрешлерини юсюнден.

2. «Ёрюзмек бла къна сакъаллы кызыл Фук» деген нарт таурухну кесгин окъуу. (Устаз кесгин окъуйду, сабийлени китаблары джабыкъды).

Сёзлюк иш: зорлукъ, демлешиб, бюсюремегенди, джелимаууз, алмасты, джигит, кылыч, сый къанга, боза (бу сёзле къангада джазылыб хазырдыла, сёзлени тинте, сёзлюклеге джазадыла сабийле).

3. Устаз сабийлеге кескин окъутады таурухну. Хар окъулгъан кесегин тинтедиле.

4. Къалай ангылайсыз бу сёзлени? — «Ёрюзмек дегсинг нарт ёзденди», «Силкинсе уа, джели кая джонады», «Бармагында алтын мухур болганды», «Нартлагъа ауур джасакъ сала эди», «Кылыч уруб таудан эшик ачханды».

IV. Бегитиу (джангы дерсни):

1. Сабийле таурухну энчи окъуйдула.

2. Сабийле кеслерини сёзлери бла таурухну хапарын айтадыла.

3. Соруулагъа толугъа джууабла бериу.

а) Нарт джырда нени юсюнден айтылады?

б) Геройланы сыфатларын ким айтыр?

е) Ёрюзмек бла Фукну сыфатларын ким тенгешдирир?

г) Адам улуну кёкде учаргъа термилиб тургъанын джыр къалай белгилейди?

V. Юйге иш: Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, таурухда гиперболаваны, белгилеулени табаргъа.

VI. Текст бла, иллюстрацияла, карточкала бла ишлеу.

Биринчи къауум—таурухда сайлагъан джерин окъуб, планын салады.

Экинчи къауум—карточкала бла ишлейди.

1) Белгилеуле деб къаллай сёзлеге айтадыла? Юлгюле келтир.

2) Гиперболала къаллай сёзледиле? Юлгюле келтир.

Ючюнчю къауум — суйген джерин, бу таурухну, кёжюне кёргюзтюб, суратын салады.

V. Этилген ишни тинтиу, багъа бериу.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: «Сосуркъа бла беш башлы эмеген».

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу. Нарт таурухла бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишлени тинтиу. (Устаз этилген ишлеге багъа бериу).

II. Энчи иш. (Соруула кѳангада джазылыбдыла).

1. Джомакъ бла таурухну неди башхалыгъы?

2. Сиз кѳаллай джомакъла билесиз?

(«Кѳызчыкъ бла кѳозучукъ», «Батыр джашчыкъ», «Кѳара кѳуш», «Акѳыллы устаз», д. б.)

3. Кѳаллай таурухла билесиз?

(Хар этилген ишге багъа берирге, оюм алыргъа борчлуду устаз.)

III. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (нарт таурухланы юсюнден). Окъуу-джазма болмагъан заманда таурухланы халкъны джашауунда магъанасы.

2. Сѳѳзлюк иш: хыйлачы, кѳара кюч, кѳылыч.

3. Нарт таурухну устаз кесгин окъуйду, сабийле тынгылайдыла.

Ким айтыр, кесини сѳзлери бла, «Сосуркъа бла беш башлы эмеген» деген таурухну хапарын?

Сосуркъа ким болгъанды?

Беш башлы эмегенни нек излегенди ѳлтюрюрге Сосуркъа?

Сосуркъаны акѳыллы адам болгъанын кѳайсы тизгинле ачыкълайдыла? Ким айтыр?

(Бу тизгинлени китабдан окъутургъа да боллукъду, кеслерини сѳзлери бла ангылагъанларыча, хапарын айтдыргъа боллукъду устаз сабийлеге).

4. Сабийлеге нарт таурухну кесек-кесек кесгин окъутады.

5. Хар окъулгъан кесегине сабийле ат атайдыла.

6. Сабийле бетледе окъуйдула.

(Бири Сосуркъа, бири беш башлы эмеген, бири автор болуб).

IV. Юйге иш. Таурухну кесгин окъуб, планын салыб, китабда джазылгъаннга кѳѳре, хапарын айтыргъа.

V. Иллюстрацияла бла ишлеу, китабда соруулагъа толу джууабла беруу.

VI. Таурухда гиперболааланы табуу (текст бла ишлеу).

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Пелиуан Кѳара-Шауай.

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ѳсдюрюу, текст бла ишлерге юретиу.

Дерс де окъуу керекле: карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Классха соруула.

1. Юйге не берилген эди, ким айтыр?

2. Юйге берилген дерсен сорлугъу болгъан бармысыз?

(Устаз парталагъа айланыб, сабийлени этген ишлерине кёз джетдиреди, багъа береди).

Устаз:

Беш башлы эмеген халкъгъа къаллай хата салыб тургъанды?

Сосуркъа ким болгъанды? Кимни джакълагъанды? Аны кючю неде болгъанды?

Сосуркъа, беш башлы эмегени ёлтюрюр ючюн, анга къаллай «оюнланы» этдиргенди?

Беш башлы эмеген Сосуркъаны хар айтханын нек этиб баргъанды?

Сосуркъа беш башлы эмеген айтханны нек этмегенди, башха затлада нек сыпагъанды?

«Акъылгъа кёз тиймейди» деб бурунгула нек айтхандыла?

(Юй ишни бу халда сюзерге боллукъду.)

II. Джангы дерс.

1. Нарт таурухланы юсюнден устазны ушагъы.

2. Сёзлюк иш: деу, пелиуан, хора байтал, буз сюммеке.

3. Устаз таурухну кесгин окъуйду. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла.)

Сабийле, тынгылагъыз, окъугъан заманда къайсы тизгинлени кёлтюртюб неда кёлтюртмей окъуйма?

Кимни сёзлерин, къайсы тизгинлени айырыб бек джаратасыз, нек? (Сабийлеге оюм этдирирге борчлуду устаз).

4. Сабийлеге кесгин окъутады. (4—5 сабийге).

Бетледе окъутады (бири автор, бири пелиуан Къара-Шауай, бири Ёрюзмек болуб).

III. Соруула бла иш.

1. Къара-Шауай къалай ёсгенди?

2. Буз сюммеклени нек эмгенди Къара-Шауай?

3. Ол къаллай адам болгъанды, кимлени джакълагъанды?

4. Генджа-тай къаллай ат болгъанды, иесине къалай джарагъанды?

5. Ёрюзмек Шауайгъа: «Да, хариб, бар, нек бар-майса, алай а сакъ бол», — деб не ючюн айтханды?

6. Нарт тулпар не джигитликле этгенди?..

(Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу).

IV. Юйге иш. Нарт таурухну кесгин окъуб, хар кесегине ат атаб келирге.

V. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — таурухда диалогланы табады.

Экинчи къауум — Къара-Шауайны сыфатлагъан сёзлени табады.

Ючюнчю къауум — карточкала бла ишлейди.

Биринчи карточка:

1) Нарт таурухну ал кесегинде кёб магъаналы сёзлени таб, алагъа синонимле джаз.

2) Гипербола деб къаллай сёзге айтадыла? Юлгюле келтир.

Экинчи карточка:

1) Сен къаллай нарт таурухла билесе?

2) Нарт таурухда кимлени сыфатларын джаратаса, нек?

3) Нарт таурухла джашауда неге тюшюндюреди-ле? Не магъаналары барды джашауда?...

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Алтынчы дерс — изложение джазыу.

* * *

Джетинчи дерс — халатла бла ишлеу.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Нарт темирчи Дауат.

Дерсни мураты: Нарт тулпарлада халкъны иги шартларын ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Нарт Дауатны иллюстрациясы (сабийле кеслери этген), карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, тенглешдириу халда.

I. Юй ишни тинтиу.

Къара-Шауайны сыфатын ким айтыр?

Нарт таурухну джарашдырыб, текстге джууукъ, ким айтыр?

Сабийле, сиз къаллай нарт таурухла билесиз? (Сабийле кеслери билген нарт таурухланы айтадыла. Ала-ны тенгleshдиредиле).

II. Ётген дерсни юсюнден классха соруула:

1. Нарт тулпар Къара-Шауай не джигитликле этгенди?

2. Къара-Шауайны юсю бла халкъ нени суюгени билинеди?

3. Пелиуан-Шауай Ёрюзмекге нек келгенди?

4. Ёрюзмек Пелиуан-Шауайны тилегин къабыл этгенмиди?

5. Шауай сёзюне толу болгъанмыды?

Этилген ишге багъа бериу; сабийле джетишдирмеген джерлени устаз джетишдиреди, оюм этеди.

III. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы «Нарт темирчи Дауат» деген нарт таурухну юсюнден.

2. Устаз кесгин окъуйду таурухну, сёзлюк иш да бардыра.

От тейри, джер тейри, къурч, джая, тырмы, сапариш, кубе.

(Джангы сёзлени сабийле сёзлюкlege джазадыла.)

3. Сабийлеге кесгин окъутуу, окъулгъанны хапарын айтдыруу.

IV. Классха соруула.

1. Темирчи Дауатны кючю недеди?

2. Дауат къаллай ишле этгенди?

3. Дауат халкъгъа не бла джарагъанды?

4. Нарт джырны баш магъанасы неди?

Устаз толу джууабла излерге, сабийле джетишдирмеген джерлерин джетишдирирге, оюм этерге борчлуду.

IV. Ю й ге иш: Кесгин окъургъа, текстге джууукъ хапарын айтургъа.

Гипербодаланы табыб нарт джырда, литературадан тетрадлагъа джазыб келирге.

V. Энчи иш.

1. Дауатны сыфатлагъан сёзлени табыу.

2. Дауатны иши бла бююннгю ишчини ишин тенгleshдириу, производство къалай ёсгенин кёргозтюу.

VI. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

ТАУРУХЛА

Легендала

Къарачай халкъда таурухла (легендала) кёбдюле, алай а ала кеслери энчи джыйылыб, китаб болуб чыкъмагъандыла. Таурухланы юсюнден илму ишле джазылмагъанны орнундадыла. Ол себебден таурухла фольклористикада алкъын кеслерине тыйыншлы орун табмагъандыла.

Хрестоматиягъа биз «Зулихат» («Сулахат») деген таурухну къошханбыз. Аны джарашдырыб джазгъан Батчаланы Муссады. Теберди ёзенни Доммайгъа дери барсанг, онг джанынгда Алибек ёзен башланады. Аны башында, кенгден къарасанг, бир джаш тишируу, тюз сыртындан тюшюб, джатыб тургъанча кёрюнеди. Тауланы башлары юзюлмегенлей барадыла, кеслери да, джери, хансы, тереги болмай, джалан къаяладыла. Километр чакълыны тишируу джатыб тургъанча, алайды.

Ким биледи, эм алгъа аны къайсы таулу кёрген болур, анга Зулихат деб ким атагъан болур, аны юсюнден таурух этерге кимни эсине тюшген болур. Сагъыш этсенг, матриархатны заманында Зулихат деб керти да айтылыб бир тишируу болгъан болур, кеси да халкъы ючюн ёлген болур, деб кёлюнге келеди. Къарыулу, залим адамлагъа «къая кирик бир адамды» деб айтханларын бюгюн да эштебиз.

Тауланы юсюнден таурухла аз тюлдюле. Сёз ючюн, Минги Тауну, Казбекни, Бештауну, Машукну юсюнден, гара сууланы юсюнден таурухла орус тилде да басмаланнгандыла. Тюрлю-тюрлю къаяланы, дорбунланы, кёллени юсюнден этилген таурухла да бардыла. «Хурла кёл» («Аймуш») да таурухха саналады.

Къарчаны юсюнден талай вариантлы таурух барды. 1883 джыл СМОМПК-ну ючюнчю номеринде Къарчаны юсюнден таурух биринчи кере басмаланнганды. Аны Учкуланда устаз болуб ишлеген М. Алейников 1882 джыл джазыб ийгенди. 1914 джыл Евгений Баранов Москвада «Певец гор и другие легенды Северного Кавказа» деген китабын чыгъаргъанды. Анда ол Таукъан деб бир къарачай джырчыны юсюнден да джазады. Таукъанны сабийчик болуб чегетде бир уучу табыб келгенди. Ол, уллу болгъанында, кимден да ариу джырлагъанды. Бир джолда аны бийле чакъырыб, джырлатхан да этиб, ийлыкъдыргъандыла. Таукъан, бек къыйналыб, кишиге да джукъ айтмай, чегетге кетиб

къалгъанды. Энди уа къачда кюн ариу заманда узакъдан таула ичинден бир мыдах, таралгъан ауаз келеди. Анга иги тынгыласанг, ол Таукъанны ауазы болгъанын билликсе. Бу китабда дагъыда «Асхакъ-Темир» (Тамерлан), «Къарнаш бла эгеч», «Кайн» деген таурухла басмалангандыла.

Р. Фатуев 1939 джыл «Легенды Кавказа» деген китабын чыгъаргъанды. 1930 джыл М. И. Ермоленко къарачай-малкъар таурухланы энчи китаб этиб Нальчикде басмалагъанды. Ермоленко джазгъаннга кёре, Исисууну къатында Машук таугъа Машук деб бир къарачайлыны аты бла аталгъанды. Ол къарачайлы Машук тауну тюбуне Къартджуртдан кёчюб баргъанды, кеси да уста темирчи болгъанды. Ол тауну атыны юсюнден башха тюрлю вариантла да бардыла.

Е. Стефанеева бла П. Акритас джазгъан «Чудесный дар» деген китабда талай къарачай-малкъар таурухну басмалагъандыла. Сёз ючюн, «любящее сердце Нарсаны», «Каменное кольцо», «Гибель Хуламского князя».

Р. Фатуев 1969 джыл Москвада «Дыхание гор» деген китабында Север Кавказы халкъларыны таурухларын басмалагъанды. Аланы ичинде эки къарачай таурух барды. Бири — «Источник богатырей», бири да — «Черная вода». «Источник богатырей» деген таурухда Араф деген нарт батырны джаула бла кюрешгенини юсюнден, Нарсананы кюн батхан джанында Тешик-ташны юсюнден, алайлада къаяла кызылсыман нек болгъанларыны юсюнден джазады.

Араф деб нарт тулпар болмагъанды. Тулпар, деу адамгъа «нарт кирик» дегендиле, Фатуев да аны ючюн джазады алай. «Черная вода» деген таурухда Къарчаны, Адурхайны, Наурузну, Будуйанны юслеринден, ала төртюсю да ханны кыйынлыгъындан къачыб келгенлерини юсюнден, таулада къалай джашау къурагъанларындан айтылады. «Черная вода» деген а «къарачай» деген сёздю дейди. «Чай» деб тюрк тиллени бир къауумунда баргъан суугъа айтадыла.

1969 джыл Батчаланы Мусса бла Е. Стефанеева джазгъан «Горы и нарты» деген китаб таурухладан къуралгъанды. Китабны аты алай болгъанлыкъгъа, ичинде джангыз бир нарт таурух джокъду, китабда басмаланганла кзуру таурухладыла (легендала). Ки-

табны ал сёзюнде бу чыгъармала легендала бла айты-
уладыла деб джазылгъанды. «Кавказские легенды»
деб китабны экинчи аты алайды. Китабда талай къа-
рачай-малкъар таурух (легенда) барды. Сёз ючюн,
«Горы и нарты», «Зулихат», «Крепость Рум», «Нарса-
на», «Аймуш», «Бийнёгер», «Два верных стража», «Ка-
менное кольцо», «Джелимаууз», «Черная скала», «Кар-
ча-вождь свободных».

* * *

Тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Таурухла. «Зулихат».

Дерсни мураты: Таурухну ангылатыу. Сейир-
лик таулада халкъны джашауун, Зулихатны халкъгъа
терен суймеклигин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: Карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, джазыу халда.

I. Юй ишге кёз джетдириу.

Классха соруула:

1. Таурух деб неге айтадыла?

2. Таурухну, нарт таурухну, джомакъны бир-бирин-
ден башхалыкълары неди?

3. Таурух бла тюз хапарны башхалыгъы неди?

4. Сиз къаллай таурухла билесиз? Атларын айты-
гъыз.

Сабийле айтхан таурухланы баш магъаналарын
ачыкълау.

II. Оюм этну, сабийлени джууабларына багъа бе-
риу.

III. *Джангы дерс.*

1. Таурухланы юсюнден устазны ушагъы.

2. Сабийлеге «Зулихат» деген таурухну кесгин окъу-
туу:

а) хар окъулгъан жесекчигин тинтиу;

б) хар кесегине ат атау — «Доммай сейирлик
джерди»; «Алтын ёзекле»; «Зулихат»; «Тохана», д.а.к.

IV. Юйге иш. I. Сочинение «Доммай сейирлик
джерди». Таурухну окъуб хапарын айтыргъа.

V. Джангы дерсни бегитиу.

1. Доммайны ариулугъу къалай суратланады?

2. Доммайда таулула къалай джашагъандыла?

3. Зулихатны мыдах этген не зат болгъанды?
4. Зулихат халкъына къалай болушханды.
5. Таулань суратларын салуу, иги ишлени суратлау.

(Сабийле джарашдырыб толу джууабла берирге бол-
лукъдула).

V. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

О н у н ч у д е р с — сочинение: «Бирликде тирилик».

* * *

Эски халкъ джырла

Халкъны джашауунда джырла бек уллу орун ала келгендиле. Аууз халкъ творчествода бюгюнлюкде эм кёб айтылгъан джырладыла. Нарт таурухла, таурухла, джомакъла халкъда аз айтыладыла, радио бла аз бериледиле. Джырланы уа радио бла кёб бередиле, къууанчлада да джыр джырланмай къалмайды. Джырны халкъны джашауунда аллай бир магъанасы нек болгъанын дерсде ачыкъларгъа керекди.

Джыр халкъны историясыды, аны акъылыды, фахмусуду, джюрек сезимиди. «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз» деб нарт сёзде бош айтылмайды.

Адет джырладан хрестоматиягъа «Апсаты», «Эрирей», «Долай», «Ийнай» киргенднле. Къысха айтыб кетсек, тёрт джырдан да бир сагъатха дерс берирге боллукъду, терен сагъыш этгеннге уа, хар бирини юсюнден уллу хапар айтырчады.

«Апсатыны джыры» бек эртдегили джырланы бириди. Ол этилген заманда къарачайлыла джерчилик бла, сабан сюрюб алай кёб кюрешген болмазла, кюрешген эселе да, джерчиликден эсе уучулукъ уллу орун алгъанды. Ол заманлада таулада кийик кёб болгъанды, доммайла, буула, маралла, джугъутурла, къашха эчкиле сюрюу-сюрюу айланнгандыла.

Бу джыр адет джырланы бириди, халкъ уучулукъ бла джашагъанын кёргюзтеди деб къойсакъ, ол азлыкъ этерикди. Биринчиси, джыр кийиклени аллахы Апсатыгъа этилгени себебли, ол халкъгъа муслиман дин киргинчи, меджисуулукъну заманында этилгени белгилиди. Кавказны бир къауум башха халкъларында да кийиклени аллахыны аты Апсатыды.

Джырны эм уллу магъанасы уа класс айрылыкъдады, уучула кеси къыйыны бла джашагъан адамладыла.

Ала Апсатыдан тилеген бла кьалмайдыла: кеслериин джашауларына, бютеу халкъны джашаууна багъа бередила. Уучуну орунда тынчлыкълы джатаргъа кюню болмагъаны, не бек кюрешсе да, джашауу онгмагъаны джырда ачыкъланады.

Мараучу тангны тауугъу,
Ачыгъан бауур, сууукъ суу
Сени мараучунгу зауугъу.
Мараучудан джазыкъ джан болмаз:
Темир боюнсахсы бойнунда,
Кюйген гырджыны кьойнунда.

Бу тизгинлени юсюнден устаз тохтаб энчи айтыргъа амалсыз керекди. Хрестоматияда басмаланган вариантында болмагъанлыкъгъа, «Апсатыны джырыны» башха вариантында класс айрылыкъны толу, ачыкъ кёргюзтген тизгинле бардыла:

Байла. бийле бирер кысыр ийнек сюйдула,
Биз джарлыланы сениге юлюшге кьойдула.

Бу тизгинлеге кёре, халкъ тюзлюк, тенглик джашау болмагъанын бек ариу кёргенди, алай а этер мадары болмагъанды.

Хар дерсни эндиги джашау бла байламлы этерге керекди. Сёз ючюн, «уучулукъ халкъны бюгюнню джашауунда кьаллай орун алады» деб сохталагъа сорургъа боллукъду. Ол соруугъа сохтала, кеслери джуаб эте, бизни бюгюнню джашауубуз тамырындан тюрленнгенин ачыкъларыкъдыла.

Андан сора джырда иги, аман адамланы юсюнден да айтылады:

Болур таула башы бир кириш,
Ашхыгъа, джаманнга этмегин тенг юлюш.

Аз айтылса да, экинчи тизгинни магъанасы бек теренди. Тюз иннетли, халал, огъурлу адам бла аман иннетли, харам адам тенг джашамазгъа керекдиле деген магъана барды.

«Апсатыны джыры», меджисуулукъну заманында этилсе да, муслиман дин киргенден сора да джырланыб тургъанды. Кысхача айтыргъа, «Апсаты» XX ёмюрню аллына дери джырланнганды.

«Эрирей» халкъ бек сюйген джырланы бири болгъанды. Къарачайда, Малкъарда мюрзеую джетгенни бек насыблыгъа санагъанчла. «Джангыз кыыз бла

тирменчини кызын келинге алма» деб сёз болганды. Джангыз кыз эрке боллукъду деб, тирменчини кызы да юй гырджынлыксыз кыалыб сынамаганды, сора баргъан джеринде ун хаман да табылыб турмаса, джашауун кюусюннюк тюлдоу деб. Бу затха сагъыш этген адам кесини эндиги джашаууна артыкъ да кёл саллыкъды.

Джырда дагъыда эки затха эс бёлюрге керекди. Бири — джигер урунуу, бири да — класс айрылыкъ. Ындыр басханла, танг атмай кюубуб, ингирге дерн ишлегенлери джырдан белгилиди.

Туругъуз, танг болганды,
Ындыргъа кюлте салайыкъ,—

деб айтылгъан сёзле джигерликни билдиредиле. Ындыр басханла байла кеси кыйынлары бла джашамагъанларын билгендиле, байладан-бийледен эсе, ёгюзню багъалы этгендиле, аны сыйын бек кёргендиле. «Ой, байла-бийле сеннге кюр, ёгюз»,—деб эки кере айтылады.

Андан сора байланы — бийлени малкёзлюклери, джутлукълары, харам хакъдан тоймагъанлары ачыкъланады:

Джарлыгъа берген сууабды.
Джарлыгъа берген джан ючюн,
Ой, бангъа-бийге берген мал ючюн.

«Долай» деген джыры, иги сагъыш этмей, окъуб кетген адам аны терен магъанасын ангыламай кыалыргъа боллукъду. Тюзю, джыры магъанасы бютеу аллындан башлаб аягъына дери бирча бармайды. Гыбытха кёб махтау айтылады, андан сора кесинден тамаданы сыйын кёрюню, бир кыауум адетни юсюнден чам халда келеди:

Тамадабыз кюш-кюш тигим кыабдыр,
Айтханына мени дженгил-дженгил чабдыр.
Айтханына дженгил чабмасам,
Бутларыма сыйры чыбыккыны тартдыр.

Адамлыккыны, урунууну юсюнден айтылгъан «Долайда» кёб орун алады. Ёсюб келген джашха аманды, игиди деб не заманда, не ючюн айтыргъа боллукъду деген соруугъа джырда толу джууаб бериледи.

Анасыны сыры кызында,
Атасыны сыры улунда.
Атагъа ашкы улан тууса,
Ол кюла тюзде бау этер,

Аны ичи толу мал этер.
Атагъа джаман улан тууса,
Атасындан къалгъан кѣб малын
Ол карыклагъа санатыр,
Кесини тѣппе кекелин
Къатынлагъа таратыр.

Бошбоюнлукъ, хаулелик да джырда хыртха урулады.
«Ийнай» деген адет джырны сынгар тиширыула
джырлагъандыла, джюн ишлеген, кийиз этген, артыкъ-
сыз да чепкен сокъгъан заманда. Джыр иш къора-
тыргъа болушханды. «Тыбыл басыб, санланы тюзетейик»,
«талчыкъмагъан санларым» дегенча сѣзле джигерликге
шагъатлыкъ этедиле.

«Татаркъан» эски джырланы бириди. Озгъан ъмюр-
леде таулада байла, бийле, аманлыкъчыла башха
халкълагъа чабыуул этиб, мал, адам да сюргендиле.
Аллайла хар миллетде болгъандыла. Ол себебден
башха тау халкъладан аманлыкъчыла Къарачайдан
мал, адам сюргендиле, Къарачайны аманлыкъчылары
да башха миллетлеге чабыб, мал, адам урлагъандыла.
«Татаркъан», «Къобанланы къой бѣлек», «Заурбек»
дегенча джырла аманлыкъчылары ол ишлерине къарш-
чы этилгендиле.

Сабийлени урлаб, не башха джерлеге сатханлары,
не кеслерине джумушчу этиб къойгъанлары болгъан-
ды. Урланыб келген сабийлени билгенден сора, барыб
адамлары ызына сатыб алгъанлары да болгъанды.
Сѣз ючюн, Къочхарланы Къасботну атасы Багъыр
алай урланыб кетгенинде, къайда болгъанын билиб,
ызына сагыб алгъандыла.

Бу темадан дерс берген заманда суйген уллу
къралыбызны кѣб миллетлери Октябрь революциядан
бери бир юйюрню адамларыча, къарнаш шохлукъда
джашагъаныбыздан, бир иннетде биригиб, коммунист
джамагъат ишлегенибизден тыйыншы хапар айтыр-
гъа керекди.

Джырда тынч ангылашынмагъан сѣзле бардыла.
Аланы бир къауумуна къарайыкъ. «Джалпакъ» деб
джайлыкъда кенг сыртлагъа, малла туругъа джарау-
лу къоюнлуракъ джерге айтхандыла. Андан сора
Джалпакъ деген сѣз Дуут бла Джазлыкъны башла-
рыны энчи атыды.

«Ныхыт» деб тар, кыйын джерге айтадыла. Андан сора Ныхыт джерни энчи атыды. Сёз ючюн, Қыбан ёзенни Ташкёпюрден ёрге бара, эм тар, эм кыйын джерни аты Ныхытды. Дагъыда Учкуланны тёбен кыйырыны туурасында тауну аты да Ныхытды. Ныхыт башы Учкуланнга, Хурзукга, Қартджуртха туура джерди. Қарачайгъа кыйынлыкъ джетсе, бютеу халкъгъа билдирир ючюн, Ныхытны башына юч кзурукъну сюегендиле, от да этгендиле.

«Юч ёзен» деб Қартджуртха, Хурзукга, Учкуланнга айтылады. «Джесир» плен деген сёзю орнун тутарды. «Манс» деб гаммеш териден этилген джибге айтхандыла. «Уланланы эркечлерин айырды» деген джашланы джигит-джигитин айырды деген магъананы билдиреди.

Бу джырда дагъыда бир затны юсюнден аслам айтыргъа тыйыншлыды. Татаркъан кеси кыйыны бла урунуб джашагъан, джумушакъ джюрекли, джигер, джигит адам болгъанды. Къуугъуннга Татаркъан кеси кетеди, джолда чабырла этиб киеди. Кесини чабырларын, ал кюнюнде джалан аякъ айланган сюрюучю джашчыкъны кёрюб, кеси джалан аякъ къалыб, чабырларын анга береди. Къызылкёчек улу уа, бий болса да, алапат атха миниб болса да, джетген кюн андан халкъгъа аз-кёб да хайыр чыкъмайды. Ол себебден «бийлигин сахтннн чарыкъла бла танытды» деб, Им-молат хыликке этиледи.

Программада «Джырда бийни къолайсыз сыфатыны кёрюнюую» дегенни орнуна, джангылыч болуб, «Джырда ханны къолайсыз сыфатыны кёрюнюую» деб джазылгъанды. Қарачайда хан болмагъаны кимге да белгилиди.

«Қыанаматны джырында» патчахлыкъгъа къаршчылыкъ бла халкъны ичинде класс айрылыкъ кёрюгендиле. Патчахны чиновниклери, ариу кёрюнюр ючюн, Учкуланда Қыанаматны ёлтюргендиле, аны нёгерлерин, къарнашы бла джууукъ джетген Гыкканы Сибирге ашыргъандыла. Ала андан он джылдан къайтхандыла. «Қыанаматны джыры» бусагъатда да халкъда кёб джырланган джырланы бириди.

Джырда айтылгъан бир къауум тизгинни магъанасына къарайыкъ. «Джети джылны айланганем абрек». Қарачайда джети деген сёз эм кёб, эм терен, эм узакъ деген магъананы билдириб келгенди. Сёз ючюн,

джерни джети къаты, кёкню джети къаты, джети таудан аууб, джети суудан ётуб. Къанамат ариу сегиз джылны айланган эсе да, джети деген андан кёбча ангылашынганды.

Джырны бир тизгининде «чыкъган эдим Сынты къабакъдан абрек», дейди (Сынты Тёбен Теберди элни эски атыды), башха тизгинде уа «джети джылны айланганем хаджирет» дейди. Абрек бла хаджиретни не башхалыгъы барды? Бир-бирде эки сёзню магъанасы да бирди. Абрек деген сёз хаджирет деген сёзню да тутады, алай а башха магъанасы да барды.

Хаджирет саууту-сабасы бла, патчахлыкъны оноууна разы болмай, элден тышына чыгъыб, тауда, тюзде айланган адамды. Аллайгъа абрек да дейдиле. Алай а келин къайынларындан, эринден кёлкълды болуб, ата юйюне кетсе да, «абрек кетиб турады» дейдиле, «келин хаджирет кетгенди» демейдиле.

«Амгъата» Огъары Теберди бла Тёбен Тебердини ортасында ёзенни атыды. Къартджуртда Хубий улу «закон мени энди ариу кёрмейди, джазгъан къагъытыма толу джууаб бермейди» дегенини магъанасы да теренди. Хубийланы Абдул-Керим Къарачайда билими бла айтылыб тургъан адам болгъанды. Байладан, бийледен тарыгъыб, кеси кыйыны бла джашагъан адамла Абдул-Керимге заявление кёб джаздыртхандыла. Ол тюзлюкге джан аурутуб джазгъаны себебли, чиновникле анга сууукъ къарай тебрегендиле. Джырда айтылгъан Хубийланы Абдул-Керим белгили журналистни, критикни, просветителни Хубий улу Исламны (Ислам Карачайлыны) атасыды.

«Партизан джыр» граждан къазауатны заманында этилгенди. Ол заманда тюзлюк, тенглик, эркинлик ючюн ёлген адамлагъа джыр этилгенди, бу джырда уа бютеу халкъны юсюнден айтылады. Джыр радио бла да берилиученди.

Джырдан дерс берген заманда бизни областда Совет властны салыр ючюн кюреш къалай баргъанындан хапар айтыргъа тыйыншлыды.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында этилген джырланы магъаналары айырылыб теренди. Алада бютеу совет халкъланы бир иннетде джаугъа къаршчы кюрешгенлери кёрюнеди. Джырлада къарачайлыла уллу къралыбызны хар къалайын кеслерини ёзенле-рича, эллерича багъалатадыла.

Эски джырлада Къарачайдан тышында ёлген адам-
гъа этилген кююледе «ёлююнг бир аман джары къал-
гъанды» дегенча сёзле тюбейдиле. Уллу Ата джурт
къазауатны заманында этилген джырлада уа узакъда
ёлген таулуну къабырын ол джерни адамлары гокка
хансла бла джасагъанлары айтылады. Сёз ююн, Со-
вет Союзу Джигити Къасайланы Османни аты бла
Белоруссияда эл, орамла, школла бардыла.

«Аскерчини джырында» «Биринчи юйюм мени Ата
джуртум» деб айтылады. Ол сёзлени магъанасы
къаллай бир терен болгъаны уа ачыкъды. «Джигит
джашны джыры» бек белгили затха этилгенди, алай
а кимге этилгени белгили тюлдо. Таулу джаш, Алек-
сандр Матросовча, кёкюреги бла пулемётну быргъысын
джабханды. Уллу Ата джурт къазауатны заманында
амбразураны кёкюреги бла джабханланы жаннган
самолетладан парашют бла чынгамай, аланы джауну
танкаларыны, аэродромларыны юсюне буруб, джан-
дырыб, кеслери да алай ёлгенлени саны 260-гъа
джетеди. Аланы ичинде бизни областдан да барды:
Баболаны Азрет, Къумукъланы Халмурза, д. б.

Программа бла «Биринчи эмина» («Ал эмина»)
бла «Солтан-хаджини джыры» сохтала кеслери
окъургъа берилгендиле. «Биринчи эминада» бир къауум
сёзге къарайыкъ. «Шхайты» Къартджуртну аллында
джерни атыды. «Кюзлюк ёртен» — кюзлюкге от тюш-
генча, эмина алай киргенди деген магъананы билдире-
ди. «Шам Къарачай» — джарыкъ Къарачай деген
магъанада айтылады. Шам — джарыкъ деген сёздю.
«Джер бешикле» къабырладыла. «Кёрдемчи» эминадан
ауруб, ёлмей, сау къалгъан адам. «Джер къучакълаб»
дегени «ёлюб» деген магъанадады. «Сюлпюгюр» бы-
чакъ» бек джити уллу бычакъды, къылкъыяр дегенча.
«Суу тилегеннге аякъ бла бал береди» — бал эминадан
ауругъаннга джарайды деб айтыу болгъанды. «Чегет-
ден кюннюмге къараб джылайды»: «Кюннюм» — кюн-
бет магъанадады.

Джырда халкъны диннге, дин башчылагъа къалай
къарагъаны ачыкъланады. «Нек болушмайла межгит-
леде къуранла?» деб айтылгъаны межгитден, динден,
къурандан бир тукъум бир болушлукъ чыкъмазын
билдиреди. Афендилени джутлукълары ол кыйын-
лыкъда да ачыкъланады:

Кёк дарий, джибек бермесек,
Афенди ёлюк къатына бармайды.
Алгын ёлген басдырлмай къалса да,
Афенди дарий бергенге чабханды.

Хрестоматияда эмда башха джыр китаблада «кёб дарий» деб джангылыч джазылгъанды. Аны «кёк дарий» деб окъургъа керекди. Ёлген адамгъа кебиннге кёк, джашил дарий салгъандыла, ёлюк джабыугъа кёк дарий салгъандыла. Ёлюк джабыуну (кебинни тюл) къабырлада афенди алгъанды.

«Солтан-хаджини джыры» XX ёмюрню биринчи джылларында этилген джырлада эм белгилени бириди. 1908 джыл Солтан-хаджи, Огъары Тебердини джарлыларын джыйыб барыб, бийлени джерлерин алагъа юлешгени ючюн, аны Сибирге (Оренбург губерниягъа) каторгагъа ийгендиле. Ол тогъуз джылны рудникде ишлегенди.

Бу джырда халкъны иннети революциягъа, революцион джолгъа джууукъ бола тебрегенин ангылайбыз. Солтан-хаджини 1917 джыл Февраль революция бош этгенди. Ол 1919 джыл Огъары Тебердиде ёлгенди. Былайда дагъыда бир затны белгили этерге керекди. Солтан-хаджи Байчораланы Ожай-хаджини джашыды. Огъары Теберди элни къурагъан Ожай-хаджиди. 1853 — 1856 джыллада Кърым къазауатда болгъаны ючюн, прапорщик чын алгъанды ол. Аны ючюн анга джангы эл къуаргъа эркинлик берилгенди. Солтан-хаджи Шипшурукъда (Джангы элни башы Акъ къая тюбюнде) мюлк джерин (100 десетина) Ташкёпюр элни джарлыларына юлешгенди.

Къарачай-малкъар джырлагъа уллу алимле, композиторла эртде огъуна эс бёлгендиле. 1863 джыл уллу орус композитор М. А. Балакирев Иссисууда (Пятигорскеде) Орусбийланы Исмаилдан 11 джырыны макъамы джазыб алгъанды. Орусбий улу джая къобуз бла сокъгъанды.

Балакиревни «Исламей» деб фортепьяно фантазиясы барды, ол аны Орусбий улудан эштгенин тюрлендирген да этиб джазгъанды. 1879 джыл П. Остриков Петербургдан келиб Иссисууда Орусбийланы Исмаил бла эмда аны джазшлары Сафар-Алий, Науруз бла шагърей болгъанды. Андан сора «Вестник Европы» деген журналда талай нарт таурух басмаланнганды.

1881джыл Сафар-Алий СМОМПК-ну биринчи номеринде нарт таурухланы юсюнден басмалагъан статьясында джырчыланы юсюнден да джазады. 1885 джыл белгили композитор Сергей Иванович Танеев, юч профессор, бир полковник негери бла Тау-Артына аууб бара, Басханда Исмаилны юйюнде төрт кюнню джашагъанды. Исмаил джая къобуз бла согъуб, Танеев 20 джырны макъамларын ноталагъа джазгъанды. Аладан онбири къарачай-малкъар джырладыла.

1903 джыл Н. П. Тульчинский Владикавказда (эндиги Орджоникидзе) чыкъгъан «Терский сборникни» 6-чы номеринде, Орусбийланы Наурузну тетрадындан алыб, талай джырны басмалагъанды. Венгер алим Вильгельм Прёле кеси Қъарачайда, Малкъарда болгъанды, 1909, 1916 джыллада эки китабында тилни юсюнден джазгъандан сора да талай джырны латин алфавит бла къарачай тилде басмалагъанды. Китабла Будапештде чыкъгъандыла.

Қъарачай-малкъар фольклорну толусу бла джарашдырыб джыйуу Уллу Октябрь революциядан сора башлангъанды. XX джыллада Ростовда Север Кавказ Тау илму-сынам институт фольклор чыгъармаланы джыйууда экспедицияла къурайды. Институтну отчётуну «Басмалана турады» деген бёлюмюнде «А. П. Митрофанов. Қъарачайны джырлары. 8 басма къагъыт» деб джазылгъанды. «Редакцияны портфелинде» деген бёлюмде «Алий улу, Тарасов, Митрофанов — къарачай музыкалы джыр чыгъармачылыкъ, 14 басма къагъыт» деб джазылгъанды. Бир басма къагъыт машинкада басмалау бла 25 бет болады. Ала барысы китаб болуб чыкъсала, аны 550 басма къагъыты боллукъ эди.

Алай а бу башында айтылгъан затла басмаланмагъандыла, не болуб къалгъанлары белгили тюлдю.

1930 джыл Ислам Қъарачайлы халкъ джырла бла джырчыланы юсюнден эки статья басмалагъанды. Биринчиси — «Сатирические песни Карачая», экинчиси — «О горской музыке и её пионерах». Бу статьяда Ислам «таулуланы музыкалары барды, аны джангыдан къуаргъа керек тюлдю, алай а Христофор Колумб Американы ачханча, ачаргъа керекди», дейди.

1940 джыл къарачай халкъ джырла энчи китаб болуб биринчи кере чыгъадыла. 1930 джыллада профессор Соколов, композиторла А. И. Аврамов, А. М. Пок-

ровский, Т. К. Шейблер, Волков талай эски къарачай-малкъар джырны макъамын ноталагъа саладыла.

Уллу Ата джурт къазауатдан сора фольклор чыгъармаланы джыйыу джангырады. 1958 джыл къарачай-малкъар халкъ джырла джангыдан энчи китаб болуб чыгъадыла. 1959 джыл малкъар поэзияны антологиясында талай джыр басмаланады. 1962 джыл къарачай-малкъар халкъ джырла малкъар поэтлени назмулары бла бирге Нальчикде чыгъадыла. 1968 джыл «Къарачай джырла» деген китабда, поэтлени назмуларындан сора да, талай халкъ джыр берилгенди.

1969 джыл Нальчикде «Малкъар халкъ джырла» деген китаб, Москвада да «Къарачай халкъ джырла» деген китаб чыгъадыла. 1939 джылдан башлаб, къарачай-малкъар халкъ джырла орус тилге кёчюрюлюб тебегендиле. Ол джыл Москвада чыкъгъан «Песни горцев» деген китабда¹⁰ къарачай-малкъар халкъ джыр берилгенди. 1959 джыл къарачай-малкъар джырла биринчи кере орус тилде энчи китаб болуб Нальчикде чыгъадыла — Балкарская народная лирика.

1961 джыл Москвада Север Кавказны халкъларыны сабий джырчыкълары басмалангандыла («Песни маленьких горцев»). Аладан талайы къарачай-малкъар джырладыла. Ол джыл Махачкалада чыкъгъан «Песни безымянных горцев» деген китабдан алыннгандыла.

1962 джыл Москвада чыкъгъан «Песня дерева» деген китабда талай къарачай-малкъар сабий джыр басмаланганды. Наум Гребнев кёчюрюб, 1966 джыл Нальчикде чыкъгъан «Песни живших до нас» деген китабда талай къарачай-малкъар джыр басмаланганды.

1976 джыл Москвада чыкъгъан «Песни народов Северного Кавказа» деген китабда 76-сы къарачай-малкъар халкъ джырладыла.

Халкъ джырланы джыйыу бла басмалауда уллу кыйыны болгъан адамланы атларын айтыргъа тыйыншлыды. Аланы бири Лайпанланы Хамидди. 1961 джыл Къараланы Асият Черкесскеде чыкъгъан «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа» деген китабында фольклор жанрлагъа анализ этеди, аланы къауумлагъа юлешеди, иннет магъаналарын ачыкълайды. Къарачай-малкъар фольклорну юсюнден бу биринчи китаб болуб чыкъгъанды.

Москвада чыкъгъан «Къарачай халкъ джырла» деген китабны Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма,

Сюйюнчланы Ханафий джарашдыргъандыла. Ала ючюсю да къарачай-малкъар фольклоргъа уллу юлюш къошхандыла. 1977 джыл Ортабайланы Римма къарачай-малкъар халкъ джырланы юсюнден орус тилде энчи китаб чыгъаргъанды. Ол къарачай-малкъар халкъ джырланы юсюнден орус тилде биринчи чыкыгъан китабды.

Хубийланы Магомет 15 джылны ичинде 1200 халкъ джыр джыйгъанды, 1968 джыл къарачай-малкъар совет халкъ джырланы юсюнден китаб чыгъаргъанды. Къарачай-малкъар халкъ джырланы юсюнден ол ана тилде биринчи чыкыгъан китабды.

Орусбийланы Фатима къарачай-малкъар халкъ джырланы энчи ышанларындан китаб джазыб басмагъа бергенди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Эски къарачай-малкъар халкъ джырла. Черкесск, 1958.
2. Малкъар джырла. Нальчик, 1962.
3. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1964.
4. Къарачай джырла. Черкесск, 1968.
5. Къарачай халкъ джырла. Москва, 1969.

* * *

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Эски халкъ джырла. «Апсаты».

Дерсни мураты: Эски халкъ джырла бла, аланы магъаналары бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Эски халкъ джырла».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Юй ишни тинтиу.

Устаз, парталагъа айланыб, сабийлени джазгъан сочинениелерине багъа береди.

II. Джангы дерс.

1. Эски халкъ джырланы юсюнден устазны ушагъы.

2. «Апсаты» деген джырны устаз кесгин окъуйду, хар окъулгъан кесекчигин тинтеди. (Сабийлени китаблары ачыкъдыла.)

Май къазанла, къан ырхымла, чынгылла, аджаллы, душман, тасма, джаншаугъа, сагюнджю, керпес, бёс-гюн, ныгъыш, гошача, чунакъ къулакълы, тигим, д. а. к.

(Устаз сёзлюк ишни бардырады, кесини сёзлери бла башха юлгюле да келтире.)

3. Сабийлеге джырны кесгин окъутады.

Сорулла:

1) Кесини сёзлери бла ким айтыр, джарашдырыб хапарын

2) Къалайын бек джаратдыгъыз?

3) «Апсаты» деген джырны нек джырлагъандыла? Аны джашауда магъанасы болгъанмыды?

4) Бу джыр уучулары неге чакътыргъанды?

5) Таулада айланган къаллай кийиклени атларын билесиз?

(Устаз толу джууабла излерге борчлуду, бусагъатда уучулары юсюнден да талай хапар айтыргъа керекди, кийиклени сакълауну юсюнден да.)

III. Юйге иш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа. Суйген джеринде 20 тизгинни азбар этерге.

IV. Текст бла ишлеу. (Кёб магъаналы сёзле бла.)

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: «Эрирей».

Дерсни мураты: Джырны магъанасы бла шагърей этну, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Классха соруула.

1. Бу нарт сёзню къалай ангылайсыз? «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз».

2. Магъаналарына кёре эски халкъ джырла ненча къауумгъа юлешиндиле? (Иш джырла, история джырла, суймеклик джырла, чам джырла).

3. Халкъ джырны нек сюеди?

(Устаз хар соруугъа толу джууаб излейди, толтурады, оюм этеди).

4. Апсатыны джырын нек джырлагъандыла уучула?

5. Апсаты ачыуланганды, къаргъагъанды деб нек айтхандыла?

II. Юй ишлерине багъа бериу, оюм алыу.

III. Джангы дерс.

1. Устаз. «Эрирей» — иш джырды. Эм эски джыр-ланы бириди. «Эрирейни» джырласала, иш дженгил къораб, мюрзеу кёб болуб, берекет уллу боллукъду деб тургъандыла. Джыр нёгер болгъанды. Джыр адамны джюрегин учундурады, санларын ойнатады, арыгъанын унутдурады. Бу джырда таулуланы джерчиликде урун-нганлары къалай ачыкъланнганына къарайыкъ, эс бёлюгюз хар окъулгъан кесегине, къаллай нарт сёзле бла башланады джыр, нарт сёзле нени ачыкълайдыла.

(Устаз джырны кесгин окъуйду, сабийле эс ийиб тынгылайдыла, китабла ачылыбдыла).

2. Устаз хар тизгинни кесгин окъуйду, тинтеди. Сёзлюк иш бардырады: кире, ындыр, джалпакъ, курт,

3. Сабийлеге энчи окъутуу. Кеслерини сёзлери бла хапарын айтдыруу.

IV. Юйге иш. Джырны магъанасын айыргъыз. Азбар этигиз.

V. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — соруулагъа толу джууабла берир-ге хазырланадыла.

1) «Эрирей» деген джыр не заманда, не ючюн джыр-ланнганды?

2) Бурун ындырны къалай басхандыла?

3) Бусагъатда мюрзеуню не кюч бла, къалай джы-ядыла?

Экинчи къауум — карточкала бла ишлейди.

1. Бу нарт сёзлени къалай ангылайса: «Джарлыгъа берген джаны ючюн, байгъа берген малы ючюн».

2. Сен къаллай нарт сёзле билесе бай бла джарлы-ны юсюнден?

VI. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

Онючюнчю дерс

Дерснитемасы: «Долай».

Дерсни мураты: Джырны иннет магъанасын ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Гыбыт, джау джык-кыр, сыйры чыбыкчыкъ.

Дерсни барыуу — ушакъ, кёргюзтме халда.

1. Юй ишге кёз джетдириу.
1. Юйге не берилген эди, ким айтыр?
2. Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан бармысыз?

(Устаз сабийге юй ишни сорады, этилген ишге багъа береди).

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы (джангы дерсни юсюнден).

Бюгюн биз «Долай» деген джырыны тинтерикбиз. «Долай» — джау чайкъагъан заманда джырланган адет джырды. Бу джырыны джырлаб чайкъасала, джау кёб тюшерикди, деб умут этгендиле. Алай болгъанлыкъ-гъа, джау артыкъ тюшмегенди.

Сабийле, иги эс бёлюб тынгылагъыз, джырда малчыланы джашауларына. Адамлыкъны, урунууну юсюнден не затла айтыладыла?

2. Қъангада джазылгъан джангы сёзлени устаз кесгин окъуйду: *тигим, сыйры чыбыкъ, гыбыт, май, былкъында, къакъыракъда, сыры, къула тюз, карык, кекел.*

3. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдырады.

4. Соруула:

- а) Долай деген джыр не ючюн джырланнганды?
- б) Джырда кимлени юсюнден айтылады?
- в) Бу джыр неге тюшюндюреди? Областда, районда, элде кимледиле алчыла?

(Устаз толу джууабла излерге, джетишдирмеген джерлерин джетишдирирге, кеслерине оюм этдире билрге борчлуду).

III. Юйге иш: 1) Джырыны кесгин окъургъа, хапарын айтыргъа. 2) Тенглешдириулени табыб, литературадaн тетрадлагъа джазыб келирге.

IV. Энци ишле.

Биринчи къауумгъа — сайлагъан джерлерин азбар этерге.

Экинчи къауумгъа — тенглешдириулени табаргъа. (Черкес джылкъылай; акъгъан чырпылай).

Ючюнчю къауумгъа — джырда иги уланнны, аман уланнны юсюнден айтылгъан тизгинлени азбар этерге.

IV. Этилген ишлени тинтиу, багъа бериу.

V. Текст бла ишлеу.

* * *

Онтёртюнчю дерс

Дерсни темасы: «Ийнай».

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, джырны маънасын ангылатыу.

Дерсде окъуу керекле: Чепкен сокъгъан, кийиз басхан заманда керекли затланы иллюстрациялары: джеген, чоллакъ, таракъ къангасы.

Дерсни барыуу — ушакъ, кёргюзтме халда.

I. Юй ишни соруу, этилген ишлеге багъа бериу.

II. Джангы дерс.

1. Джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Сёзлюк иш: *тыбыл, талчыкъмасын санларым, аркъау бой...*

3. Иги окъугъан сохтагъа джырны кесгин окъутады.

4. Ангылагъанларыны хапарын айтдырады.

5. *Соруула:*

а) «Ийнайны» къачан джырлагъандыла? Джырны маънасы неди?

б) Бусагъатда кийиз басыб кишини кёремисиз? Чепкен согъуб а?

в) бусагъатда кийим къалай этиледи? Фабрикада киши болгъанмысыз, ким айтыр джарашдырыб хапар?

г) Джырда нени юсюнден айтылады?

(Устаз толугу джууабла излейди. Сохтала толтурмагъан, джетишдирмеген джерлерин толтурады, джетишдиреди).

III. Юйге иш: Джырны азбар этиб келирге.

IV. Бегитну.

1. Кесгин окъуу.

2. *Соруула бла ишлеу.* (Халкъ джырланы джашауда маъаналары, д.а.к.)

V. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: «Татаркъан».

Дерсни мураты: История джырла бла шагърей этиу, аладан оюм алыу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка, иллюстрация.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Классха соруула:

Сабийле, сиз къаллай джырла билесиз?

Сабийле: Эски халкъ джырла: адеб, иш, чам.

Биз талай адет, иш джыр окъугъанбыз, юреннген-биз. Бюгюн халкъны историясына этилген джырны тинтерикбиз. («Татаркъан»). Иги эс бѣлюб тынгылагъыз. Бу джырда къаллай адамланы, не ючюн кюрешгенлени юсюнден айтылады?

1. Устаз кесгин окъуйду джырны.

Сабийле, эс бѣлюгюз къангада джазылгъан джангы сѣзлеге.

2. Сѣзлюк иш: *Къызылбекле, джесирле, эрик ашагъан чабырлыкъ, манс, алтынлы.*

3. Сабийлеге кесгин окъутуу.

4. Энчи окъутуу.

5. Хапарын айтдыруу (ангылагъанларыча, кеслери-ни сѣзлери бла).

II. Соруула:

1. Джыр нени юсюнден этилгенди?

2. Татаркъан халкъны суйгени, аны джигитлиги неден белгилиди?

3. Джырда меджисуулукъну шартларындан не зат айтылады?

III. Юйге иш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, 36 бетде 5-чи соруугъа дери джууабла берирге. 9-чу сорууну джууабын литературадан тетрадлагъа джазаргъа.

IV. Текст бла ишлеу.

1. Бетледе кесгин окъуу.

2. Джырда эпитетлени табуу.

3. Иллюстрация бла ишлеу. (Чабырланы неден, къалай этгендиле?).

V. Грампластинкагъа тынгылау.

VI. Этилген ишге багъа берну, оюм алыу.

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: «Къанаматны джыры».

Дерсни мураты: Къанаматны сыфатын ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Къанаматны джыры».

Д е р с н и б а р ы у у — ушакъ халда.

1. Классха соруула:

Сабийле, джигитлики юсюнден къаллай нарт сёз-
ле билесиз, ким айтыр?

С а б и й л е: — «Кишилик болса, игилик да болур»;
«Сыналмай тулпар танылмаз»; «Тенгин джаугъа къал-
дыруу — аманлыкъны юлгюсю»; «Джигит болмагъан
джерде хорлам болмаз».

Тюз айтасыз, сабийле, «Джигит болмагъан джерде
хорлам болмаз». Бюгюн биз бир джигитге этилген джы-
рны тинтерикбиз. Ол джигит кимди?

Эбзеланы Алийни джашы Къанаматды.

Къанамат Тёбен Тебердиде кеси кыйыны бла джа-
шагъан юдегиде туугъанды. Ол артыкълыкны кёлтюр-
мегенди, тюзлюкню, эркинлики излегенди. Ол себеб-
ден аны патчахны къуллукъчулары эки нёгери бла тута-
дыла. Ол тюремеден къачады. Талай джылны таулада
айланады. Къанаматны тутадыла, ёлтюредиле. Халкъ
анга уллу бушуу этеди. Къанаматны джырында халкъ-
ны анга терен бушуу этгени ачыкъланады.

1. Устаз джырны кесгин окъуйду, хар окъулгъан ке-
секчигин тинтеди, сёзлюк иш бардырады.

2. Сабийлеге кесгин окъутады, хапарын айтдырады.

II. Ю й г е и ш: Джырны азбар этерге.

III. Текст бла ишлеу.

1. Кесгин окъутуу.

2. Бетледе окъутуу.

3. Къанамат хаджирет нек чыкыгъанды?

4. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз:

«Джюрюдюнг, кеченг бёрю, кюндюзюнг ит болуб»;
«Хош келдинг, Къанамат», — деб тюлкю кибик суююн-
дю; «Тёгерегибиз къара чаукадан толгъанды»; «Къа-
быргъангда барды артыкъ иегинг».

IV. Грампластикагъа тынгылау.

1. Джырны магъанасы.

2. Джырны макъамы.

3. Бусагъат джырла бла алгъын джырланы макъам-
ларында башхалыкъ, д.а.к.

V. Этилген ишлеге багъа берю, оюм алыу.

* * *

Онджетинчи дерс — изложение джазыу.

Къарачай совет литература

Аппаланы Хасан (1904—1939)

Аппаланы Алийни джашы Хасан къарачай литературада эм белгили джазыучулары бириди. Прозаны алыб айтсакъ а, «Къара кюбюр» биринчи орунну алады деген жангыллыкъ болмаз.

Хасан 1904 джыл 22 июлда Къартджурт элде кеси къыйыны бла джашагъан юдегиде туугъанды. 1917 джыл элде ал башланган школну махтау къагъыт бла бошагъанды. Хасан атасыны биргесине джалчылыкъ да этгенди.

1923 джыл ол комсомолгъа киргенди, 1926 джыл Ростовда бирджыллыкъ юристлик курсланы бошагъанды, 1927 джыл ВКП(б)-ге членнге киргенди. Андан сора Аппа улу талай иште ишлейди: халкъ следователь, Учкулан округда прокурор, облсудну председателини заместители.

1929 джыл Хасанны областны прокуроруна саладыла. 1931 джыл Хасан Новочеркаскедеги индустриал институтха киреди. Институтну тёрт курсун бошаргъа, аны областха чакъырадыла. 1933 — 34 джыллада областда прокурор болуб ишлейди.

1934 джыл Хасан партияны обкомуну аппаратына кёчеди. 1936—1937 джыллада обкомну секретары болуб ишлегенди.

Аппаланы Хасан литература ишге эртдеден къошула тебрегенди. Аны литература джолу публицистикадан башланганды. 1933 джылдан башлаб, «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде статьялары басмалана тургъандыла. Ол джыл аны «Ара социалист мюлк сыйлыды эмда анга тиерге, заран этерге джарарыкъ тюлдю» деген китабчыгъы, 1934 джыл «Битим джыйыуну эмда аны сакълауну юсунден» деген китабчыгъы чыгъадыла.

Хасанны «Къара кюбюр» романы эки китаб болуб чыкыгъанды. Бири — 1935 джыл, экинчи китабы да 1936 джыл, эки китаб да биргелей — 1937 джыл. Хасан «Къара кюбюрню» ючюнчю китабын джазгъанды, алай а ол басмаланмагъанды. Къол бла джазылгъаны не болуб къалды эсе да, белгили тюлдю. Аппа улу «Джаула» деб дагъыда башха роман джазгъанды, ол да басмаланмагъанды, не болуб къалгъаны белгисизди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аппаланы Хасан. Къара кюбюр. (1-чи китаб). Микоян-Шахар, 1935.

2. Аппаланы Хасан. Къара кюбюр. (2-чи китаб). Микоян-Шахар, 1936.

3. Аппаланы Хасан. Къара кюбюр. (Эки китаб да биргелей). М.-Ш., 1937.

4. Хасан Аппаев. Черный сундук. Москва, 1977.

Аппа улуну творчевствосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.

2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

3. Мийикге (Джыйымдыкъ китаб). Черкесск, 1974. (Бу китабда Суйюнчланы Азаматны «Аппа улу Хасан» деген статьясы басмаланганды).

4. Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975. 63-66 бетле.

* * *

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Аппаланы Хасан. «Къара кюбюр».

Дерсни мураты: Уллу Октябрь социалист революциягъа дери таулуланы джашаулары бла сабийлени шагърей этиу.

Дерсе окъуу керекле: Иллюстрацияла, джазычуну портрети.

Дерсни барыуу — ушак халда

1. Соруула:

Уллу Октябрь социалист революцияны юсунден кьаллай нарт сёзле билесиз?

Сабийле: Джарыкъ кюн туугъанды. Халкъгъа кьу-уат салгъанды. Октябрь сокъурлагъа джол танытды. Октябрь таулары джарытды. Октябрь бугъоуладан бош-лады.

(Хар нарт сёзю магъанасын ачыкъларгъа керекди). Эски джашауну юсунден а кьаллай нарт сёзле биле-сиз?

— Сабан сюрюрге джеринг джокъ,

Кириб джашаргъа юйюнг джокъ.

— Байгъа-бийге — сюрюу-сабан,

Джарлыгъа уа — кьамчи-табан, д. а. к.

Бу нарт сёзле, сабийле, бурунгу джашауну такъыр-лыгъын, кыйынлыгъын, эски заманда халкъны джеги-либ, эзилиб, кыйынлыкда джашагъанын кёргюзедиле, хакъ ашагъанлары—байлары, бийлени, афендилени ар-тыкълыкъ этиб тургъанларын, класс айрылыкны ачыкъ-лайдыла.

Уллу Октябрь революцияны юсунден айтылгъан нарт сёзле не затны ачыкълайдыла, кюзгюдеча? (Нарт сёзле кьангада джазылыбдыла).

Октябрь революцияны халкъ кесини уллу насыбына санайды: бизни кьралда джарлылары, джалчылары, ишчилени, кюнсюзлени, бютеу кеси кыйыны бла джа-шагъан халкъны кюннге чыгъаргъан уллу Октябрь ре-волюцияды. Ленин, Коммунист партия, Октябрь рево-люция къарачай халкъгъа да толу эркинлик бергендиле, джарыкъ, насыб джашауну эшиклерин кергендиле, шох-лукъгъа, кьарнашлыкъгъа, тенгликке кенг джол ачхан-дыла.

II. Д жангы дерс.

1. Устазны ушагъы. Бюгюн биз Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген романын окъурукъбуз. Романны бу кесегинде автор урунган таулулары Октябрь рево-люциягъа дери кыйын джашауларын кёргюзтеди. Бай-лары, бийлени, афендилени артыкълыкъларын, джалчы-лыкъны такъырлыгъын, кюнсюзлюгюн, мутхузлугъун.

2. Сёзлюк иш: *антиек, иригъач, муадзин, салах тарт-ды, татран, кезлик, кенгке байталча, кесамат, алымчы, балакъа, балата, д.а.к.*

3. Устаз кесгин окъуйду (сабийлени китаблары ачыкъдыла.)

4. Хар окъулгъан кесегин тинтеди.

а) сабийлеге да окъутады.

б) хапарын айтадыла.

II. Бегитиу.

Соруула бла ишлеу:

а) суйген джерлерин окъуб, хапарын айтадыла;

б) хар кесегине ат атайдыла;

в) план саладыла.

Этилген ишни тинтиу.

IV. Ю й ге и ш. Окъуб хапарын айтыргъа, соруула-гъа толу джууабла бере, билирге.

V. Иллюстрацияла бла ишлеу. (Сабийле кеслери этген суратладыла).

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Онтогъузунчу дерс. — Текст бла ишлеу (тил ёсдюрюу)

Джыйырманчы дерс

Дерс ни темасы. «Аппаланы Хасан. «Зорлукъ-да» («Къара кюбюр» романдан).

Дерс ни мураты: Джалчылыкъны такъырлыгъын, кюнсюзлюгюн, мутхузлугъун ачыкълау. Текст бла ишлерге юретиу.

Дерс де окъуу керекле: Иллюстрацияла, грамм-пластинка «Эски халкъ джырла».

Дерс ни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Юй ишге кёз джетдириу.

1. Юйге не берилген эди?

2. Юйге берилген ишден сорлугъу, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

1. Къаллай джашауну ачыкълайды Аппаланы Хасан романны ал башларында?

2. Ибрахимни джашауу къалай ётгенди? Ибрахимни сыфатын ким ачыкълар?

3. Элни байлары не ючюн той этедиле?

4. Къанамат къаллай халили адамды?..

5. Къаллай тенглешидирилени джазгъансыз тетрад-лада, ким окъур?

С а б и й л е:

— Гида балтача, киштикча;
Къаргъабурун, кенгке байталча;
Таш басхышча, юзгереча;
Салам кюлтеча, д. а. к.

II. Юй ишлерине багъа береди, оюм этеди устаз.

III. Джангы дерс.

1. Джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Кесгин окъуйду ал бетлерин.

3. Сабийлеге окъутады.

4. Окъулгъан кесекчиклени хапарын айтадыла (кеслерини сёзлери бла, текстге джууукъ).

5. Аппаланы Хасан романны бу кесегине «Зорлукъ-да» деб нек атагъанды?

(Устаз толу джууабла излерге борчлуду. Сабийле джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.)

IV. Юйге иш: 1) Хапарын айтыргъа. 2) Къанаматны сыфаты — сочинение джазыу.

V. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — соруулагъа толу джууабла береди.

Токъалны нек аманлайдыла?
Къанаматха тенглери къалай тюбешдиле?
Къанаматха Бийнегер не хапар айтды?
Ибрахим Къанаматха не хапар айтды?
Къанамат дорбунда нек джашай эди?
Байдымат нек тутулгъанды?

Экинчи къауум — хапарны хар башына ат атайды, план салады.

Ючюнчю къауум — иллюстрацияла бла ишлейди. Хар иллюстрациягъа ат атаб, алагъа таяна сочинение джазады.

VI. Этилген ишни тинтиу, багъа беруу.

* * *

Джыйырма биринчи дерс — изложение

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Аппаланы Хасан. «Эркинлик ючюн». («Къара кюбюр» романдан).

Дерсни мураты: Тюзлюк, тенглик, шохлукъ ючюн кюрешген адамланы сыфатлары бла шагърей этиу. Сабийлени текст бла ишлерге юретну.

Дерсде окъуу керекле: Иллюстрацияла, магнитофон.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге кѣз джетдириу (устаз парталагъа айла-ныб этилген ишлеге кѣз джетдиреди, 2—3 сочинениени окъутады, багъа береди).

II. Дангы дерс.

Ким айтыр, роман деб неге айтадыла?

Романны магъанасы къалай ачыкъланады?

Сабийлени джууаблары: — Романны магъанасы аны геройларыны, аланы сыфатларыны юсю бла ачыкъланады.

Устаз: Аппаланы Хасан романда Къарачайда джашау талай джылны ичинде къалай баргъанын, бир-бирине байланган кѣб тюрлю хапар бла суратлайды. Романда класс кюреш терен ачыкъланады. Класс кюрешде Къанамат, Семѣн, Темуркъа дегенча асыл геройла, халкъны джангы, джарыкъ джашаугъа чыгъарыр ючюн, кючлерин аямай кюрешедиле. Къыямыт, Биймырза, Мухаммат-Амин дегенча, осал халилиле халкъны джегиб, инджитиб турургъа излегендиле. Асыл геройланы хали шартлары да игиди, аманланы уа — аманды. Романда джыйырмагъа джууукъ герой барды. Аланы асламысыны сыфатларыны юсю бла ол къарачайлыланы XX ёмюрню аллында джашауларын толугъа, терен ачыкълагъанды.

Бюгюн биз «Къара кюбюр» романдан «Эркинлик ючюн» деген кесегин окъурукъбуз, иги эс бѣлюгюз, бу темаланы бирине сочинение джазарыкъсыз юйде: «Къанамат — халкъны джагъы», «Тенглик ючюн кюрешде халкъланы шохлукълары», «Къара кюбюр» романда мен артыкъ да бек нени джаратама?»

1. Устаз романны «Эркинлик ючюн» деген кесегин окъуйду.

Сѣзлюк иш бардырады: берданны къочхары, темир саба, хаух кийимле, бетджан, шынтагы, быкъы, стымлаб, ырхым, гурушха, пашот, д.а.к.

2. Сабийлеге кесгин окъутады, хар окъулгъан кесегин тинтедиле.

III. Э н ч и и ш.

Биринчи кѡауум — суюген джерин окѡуб, хапарын атады.

Экинчи кѡауум — тенглешидириулени табыб, тетрадарына джазады. (*Дарий кибики, тубаннга киргенча, уу джыланча, бѣрюча, кѡулакѡ юзюлгенча, саз топракѡча, ѣртенден кѡачханча, джюн машок атылгѡанча, чибин ауча, чабар атча, джаралы айюча, бал чибинча, борсукѡ тешикден кѡарагѡанча, д. а. к.*)

Ючюнчю кѡауум — дорбундан чыкѡгѡан заманда ѣзени сыфатлагѡан джерни табыб окѡуйду (табигѡатны кѡалай сыфатлайды, ариулугѡун кѡаллай сѣзле бла тенглешидиреди автор).

IV. Этилген ишлени тинтиу, багѡа бериу.

V. Ю й г е и ш: 1) Кесгин окѡуб хапарын айырыргѡа. 2) Китабда берилген юч теманы бирине сочинение джазаргѡа.

VI. Соруула бла ишлеу.

1. Байдыматны сыфатын ким ачыкѡлар?
2. Кѡанаматны, Семѣнну, Бийнѣгерни, Ибрахимчикни халкѡ не ючюн суюгенди?
3. Семѣн Асташенко не иш бардыргѡанды Кѡарачайда?
4. Кѡанаматдан сора кишини эштгенмисиз байлагѡа кѡаршчы кюрешген, халкѡны джашауу ючюн?
5. Бизни областда, элде Совет власть кѡуар ючюн кюрешген революционерледен, алчы адамладан кимлени билесиз, кимлени юсюнден эштгенсиз?

6. Бу роман кѡаллай тил бла джазылгѡанды? д.а.к.

VII. Этилген ишлеге багѡа бериу, оюм алыу.

(Устаз хар этилген ишге багѡа бере, сабийлени дже-тишдирмеген джерлерин джетишидиреди, билимлерин те-рен ѣтерге хар не джаны бла да борчлуду).

* * *

Кѡобанланы Дагир

(1918)

Кѡобанланы Хаджи-Алийни джашы Дагир белгили кѡарачай джазыучуланы бириди. Ол 1918 джыл Тѣбен Марада туугѡанды. Эл школну бошагѡандан сора Ми-

коян-Шахарда педучилищеге кириб, аны 1937 джыл махтаулу бошаб, бир джылны Хусси-Къарданикде ал башланган школну тамадасы болуб ишлегенди.

1938 джылдан 1940 джылгъа дерн Москвада артиллерия училищеге окъугъанды. Ол джыллада Дагир литература, искусство бла терен шагърей болуб башлайды. КПСС-ни члениди.

Къобан улу белгили прозаиклени бириди, алай а ол литературагъа эм алгъа назмула бла къошулгъанды. Аны биринчи назмулары 1957 джыл Фрунзеде чыкъгъан «Бирге джырлайыкъ» деген репертуар джыйымдыкъда басмалангъандыла.

Анда басмаланган юч назму юч заманда джазылгъандыла: «Батыр бол» деген назму 1941 джыл, «Суратчыгъа» 1955 джыл, «Таулу танго» 1956 джыл.

Бир назмусуна Дагир «Суратчыгъа» деб бош атамагъанды. Ол кеси суратчыды. «Таулу танго» белгили джырланы бириди.

1957 джыл Фрунзеде чыкъгъан, къарачай поэтлени назмуларындан къуралгъан «Таза джюрекден» деген джыйымдыкъ китабда Дагир «Ленин», «Батыр бол», «Суратчыгъа», «Школчум», «Бюгюн», «Бирликде тирилик», «Врачха», «Сабий тенгиме» деген назмуланы басмалагъанды. Джыйымдыкъ китабда Къобан улуну дагъыда талай назмусу берилгенди.

Къобан улуну назмуларыны ичинде эм белгилелерини бири «Джашасын бизни партия» деген назмусуду.

Бир джазыучу китаб джазыб, башха джазыучу да ол китабны андан арысын джазгъаны дуния литературада аз болгъан затды. Эки джазыучу бир чыгъарманы бирден джазгъанлары уа кёб болгъанды, бусагъатда да болады, алай а ала бири башлаб, бири андан ары джазгъаны аз тюбейди.

Къобанланы Дагирни аты 1965 джыл окъуучулагъа артыкъ да белгили болгъанды. Ол джыл Дагирни «Таулада таууш» романы чыкъгъанды. Аппаланы Хасан «Къара кюбюр» романны XX ёмюрню ал джыллары бла бошайды. Дагирни романында баш геройланы асламысы «Къара кюбюрде» болгъан геройладыла. Ол себебден «Таулада таууш» «Къара кюбюрню» экинчи китабыча ангылашынады.

«Къара кюбюр» къарачай литературада эм белгили роман болгъанына сёз джокъду, ол себебден аллай романны экинчи китабын джазмакълыкъ джууаблы, къый-

ын болгъаны белгилиди. Дагир ол ишни тыйыншы толтургъанды. «Таулада таууш» орус тилге кѣчюрюлгенди («Голос в горах»).

Къобанланы Дагирни юч китаблы «Эки заман» деген романы Уллу Ата джурт къазауатны джылларында бютеу совет халкъ бла бирге къарачайлыланы джаугъа къаршчы кюрешгенлерин кѣргюзтеди.

Дагир «Джыйырма сегиз джылны буз тюбюнде» деген илму-фантастика романын джазыб бошагъанды. Роман къарачай тилде илму-фантастика джанындан биринчи китаб боллукъду.

Къобан улу Крыловну, Чеховну, азербайджан поэт Сеид Задени талай затларын ана тилге кѣчюргенди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Таулада таууш. Черкесск, 1960.
2. Эки заман. (Биринчи китаб). Черкесск, 1964.
3. Эки заман. (Экинчи китаб). Черкесск, 1966.
4. Эки заман. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1968.
5. Голос в горах. Ставрополь, 1971.
6. Голос в горах. Черкесск, 1978. (Экинчи чыкъгъаны).

Дагирни творчевосуну юсюнден

1. А. И. Караева, Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

2. А. И. Караева. О военной прозе в современной карачаевской литературе. Черкесск, 1971.

3. «Ленинни байрагъы» газет. 4/IV—78. Ортабайланы Римма. «Аны джыры — Ата Джурт».

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Къобанланы Дагир. «Таулада таууш» романдан кесеги «Джалчыла бла Къандаур».

Дерсни мураты: 1. Джалчыланы мутхуз, адаргы джашауларын, байланы зорлукъларын ачыкълау. 2. Текст бла ишлерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Иллюстрацияла «Къандаур бла джалчылары» (сабийле кеслери этген). Карточкала, авторну сураты.

Дер с н и б а р ы у у — ушакъ халда

І. Соруула:

1. Юйге не берилген эди?
2. Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан, ангыла-магъаны болгъан бармысыз? (Устаз юй ишлерине къарайды, сорады, тинтеди, багъа береди).

ІІ. Джангы дерс.

Авторну эмда романны юсюнден устазны ушагъы.

а) Роман деб неге айтадыла?

б) Къарачай тилде джазылгъан къайсы роман-ланы окъугъансыз?

Бюгюн биз Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» романындан «Джалчыла бла Къандаур» деген кесегин окъурукъбуз. Романны бу кесегинде джалчыланы мутхуз,адаргы джашауларын ачыкълайды автор.

Урунган халкъ сый табмагъанды, аны киши адам-гъа санамагъанды. Байланы, бийлени бай этген урун-нган халкъ болгъанлыкъгъа, бурун законну къолларын-да тутханла, патчахны къуллукъчулары, төречиле, эл-леде старшинала, мыртазакъла ётюрюк айтыргъа, хый-лалыкъ этерге, улху алыргъа, боюн кючге ёч болгъан-дыла. Анга талай нарт сёз шагъатлыкъ этеди: «Бай джарлыны танываз», «Байны закону хурджунундады», д.а.к.

Урунган халкъ кёб къыйынлыкъ сынагъанды. Аны джагъы болмагъанды, байны оноуу джарлыны джарыт-магъанды, хаман абындыргъанлай баргъанды. «Дуния мал — законну сапыны» деб тургъандыла. Бу джашау кёбге бармагъанды. «Тюзню гырджыны тюзде къал-маз» дегенлей, урунган халкъ кесини тюзлюгюн таба-ды, джангы джашаугъа чыгъады.

Вулкан чыгъыб урду да
Тот бугъоуланы чачды;
Залимлени къууду да
Халкъгъа тенгликни ачды.

Октябрь революция къарачай халкъгъа толу эркин-лик берди, джарыкъ, насыб, мелхюм джашауну эшик-лерин кенг керди, керти шохлукъгъа, тенгликге, къар-нашлыкъгъа джол ачды. Аланы барысына бюгюнню джашауубуз, джангы Конституцияны бегимлери ша-гъатлыкъ этедиле.

«Джалчыла бла Къандаур» деген хапарда къаллай джашауну ачыкълайды автор? Иги эс бѣлюб тынгылагъыз.

Иги окъугъан бир-эки сабийге кесгин окъутады. (Устаз окъулгъанны сюзе, сѣзлюк иш да бардыра, хар кесгин тинтерге борчлуду).

III. Э н ч и и ш.

Биринчи къауум — 1) нарт сѣзлени излеб тетрадлада джазаргъа бу башдан. 2) Нарт сѣзлени магъаналарын ачыкъларгъа.

Экинчи къауум — план салады хар кесегине: «Джангы джалчыла»; «Хакъ даулайдыла»; «Къарт Шаухал», д.а.к.

Ючюнчю къауум — тенгleshдириулени, белгилеулени табыб тетрадлагъа джазады.

IV. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

V. Ю й г е и ш. «Таулада таууш» романдан юзюкчюк. Кесгин окъуб, планын салыб, планинга джууукъ хапарын айтыргъа.

VI. Соруула бла иш.

1. Иллюстрацияла бла ишлеу (атла атау иллюстрациялагъа къараб).

2. Къандаурну джалчылары къалай джашагъандыла?

3. Къарачай элдеде класс кюреш къалай баргъанды?

4. Къаллай нарт сѣзле билесиз джалчылыкъны юсюнден?

«Джарлы кюню джалынчакъ»; «Джарлы-байгъа азыкъ»; «Джарлыны оту джарыкъ джанмаз», д.а.к.

Бу нарт сѣзле кимлени джашауларын ачыкълайдыла, къалай?

5. Байланы, бийлени юсюнден къаллай нарт сѣзле билесиз?

«Бий айтханнга мадар джокъ»; «Байгъа ийнанма, суугъа таянма», д.а.к.

Бу нарт сѣзле не затха шагъатлыкъ этедиле? Дерсни бу халда бардырыргъа боллукъду.)

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Джыйырма тѣртюнчю дерс — изложение: «Алгъын бла энди».

Джыйырма бешинчи дерс

Дерсни темасы: Къобанланы Дагир. «Къызыл байракъ» («Таулада таууш» романдан).

Дерсни мураты: кесгин окъутуу, текст бла иш-лерге юретну, магъанасын ангылатуу.

Дерсде окъуу керекле: Авторну портрети, карточкала, иллюстрацияла (сабийле кеслери этген).

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Классха соруула.

1. Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан?

2. Юйге не берилген эди?

3. Къобанланы Дагирни творчествосундан несин окъугъансыз?

4. Бу роман не кёзюуде джазылгъанды? Аны юзюк-лери сизге къаллай джашауну ачыкълайдыла?

5. Къандаур джалчылагъа къаллай къыйынлыкъ джетдиргенди?

6. Ким окъур юй ишин?

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы:

а) Урунган таулуланы Октябрь революциягъа де-рн къыйын джашауларыны юсюнден.

б) Романны тил байлыгъыны юсюнден.

в) Россияда кеси къыйыны бла урунуб джаша-гъан халкълагъа насыб келтирген В. И. Ленинни юсюн-ден ушакъ. (Устаз бу ушакъгъа шагъатлыкъ этген та-лай нарт сёз келтиреди).

«Къара кюнню Ленин чачды, Джарлылагъа насыб ач-ды». «Ленин — урунган халкъны ёкюлю, онгсузланы кёпюрю».

Устаз «Таулада таууш» романдан «Къызыл бай-ракъ» деген юзюкню кесгин окъуйду.

Сёзлюк иш: джамчы, фаэтон, есаул, кёрдеуюк, прау-лен.

Сабийлеге энчи окъутады, сыйген джерлерин айы-рыб сорады.

а) Айырыб сен бу эпизодну нек сайладынг?

б) Бу эпизодну баш герою кимди?

в) «Къызыл байракъ» деб нек аталгъанды юзюкге?

г) Къанамат къалай саламлашды джамагъат бла?
д) Къызыл байракъны ким такъды прауленни башына?

III. Ю й г е и ш: 1. Бу юзюкню планын салыб, хапарын айтыргъа. 2. Бек джаратхан джерлеринден туура сёзлю айтымладан 4—5 айтым джазаргъа.

IV. Э н ч и и ш.

Карточкала бла ишлеу.

Биринчи къауум — 1) Тенгleshдириулени табыб, тетрадлагъа джазаргъа; тенгleshдириуле деб неге айтадыла? 2) Мёлаханны сёзлерин табыгъыз.

Экинчи къауум — Хар кесегине ат атайдыла, хапарын айтадыла кеслерини сёзлери бла.

V. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

Къоркъмазланы Кёккёз

(1904)

Къоркъмазланы Мамушну джашы Кёккёз 1904 джыл Учкулан элинде кеси къыйыны бла джашагъан таулу юйдегиде туугъанды. Ол литературагъа кеч къошулгъанды — 1959 джыл, — алай болса да, къарачай литературагъа юлюш къошханды. Арт кёзюуде Кёккёз Къоркъмазлы деген псевдонимни алгъанды.

1923 джыл Кёккёз комсомолгъа член болады, Учкулан элде биринчи комсомол ячейканы къурайды, анга секретарь болады.

Къоркъмаз улуу 1923 джыл Учкулан округда джаныгъа къуралгъан кооперациягъа кёчюредиле. 1926 джылда Учкулан округда ККОВ-ну (Комитет крестьянской взаимопомощи) президиумуну, председатели болады. Кёккёз 1930 джылдан бери партияны члениди.

Уллу Ата джурт къазауатха дери Кёккёз Къарачай областда талай джууаблы иште ишлегенди: облсудда, облсовпрофда, партияны область комитетинде, педтехникумну директору, Учкулан райисполкомну джууаблы секретары болуб ишлегенди.

Окзуу-билим ёсдюрюрге, халкъны ичинде джарыкълыкъ ишлени джайыугъа Кёккёзню уллу къыйыны киргенди. 1931—33 джыллада Орджоникидзе шахарда пединститутну аспирантурасында окъугъанды.

Къоркъмаз улу, Уллу Ата джурт къазауатда болуб, совет джуртубузну немец фишистледен къоруулагъанды.

Аскер джылладан сора Къоркъмаз улу басмада ишлейди кёбюсюне. 1957 джылдан 1960 джыл пенсиягъа чыкыгъынчы, Кёккёз Къарачай-Черкес область китаб басманы тамада редактору болуб ишлегенди.

Къоркъмаз улу талай китабны авторуду. Кеч джазыб тебресе да, ол чыгъармачылыкъ ишлеге къатышханлай келгенди.

1959 джыл аны фольклор чыгъармаланы тамалында джазылгъан «Адам хорлайды» деген поэмасы китаб болуб чыкыгъанды.

1970 джыл Кёккёзню «Горда бычакъ» романыны биринчи китабы, 1974 джыл экинчи китабы чыгъадыла. Романда нени юсюнден джазылады деген соруугъа Кёккёзню кесини сёзлери бла джууаб этейик:

«Романны баш мураты Къарачайда революциягъа дери, мюлкю чачыла, аза тебреген чанкаланы, жангы чыгъа тебреген буржуазияны, кеси къыйыны бла джашагъанла бла не ючюн тик болгъанларын ачаргъа эди. Анга кёре, аланы бир-бири бла келиширге кюрешгенлерин кёргюзтурге эди...»

«Горда бычакъны» ючюнчю китабы да джазылгъанды. Романда Уллу Ата джурт къазауатда совет аскерчилени джигитликлерини юсюнден джазылады.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адам хорлайды. Черкесск, 1959.
2. Горда бычакъ. (Биринчи китабы). Черкесск, 1970.
3. Горда бычакъ. (Экинчи китабы). Черкесск, 1974.

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Къоркъмазланы Кёккёз. «Горда бычакъ» романдан кесеги («Бузоучу»).

Дерсни мураты: Кеси къыйыны бла джашагъан халкъны, джер иелеге адамны хакъын ашаучулагъа къаршчы кюрешгенлени сыфатларын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: Гыбыт, гоппан, теке бёрк. Карточкала.

Д е р с н и б а р ы у у — ушакъ, соруу халда.

1. Д ж а н г ы д е р с .

1. Устазны авторну юсюнден, «Горда бычакъ» романны юсюнден ушагъы.

2. Сёзлюк иш: гырмык, артмакъла, гыбыт, гоппан, теке бёрк, таукечик, къабны чыкачыгъы, ашлау, нардыу, мууал, чакъма. (Хар сёзню магъанасын ачыкълайды.)

3. Устаз романдан юзюкню кесгин окъуйду. Бу юзюкге «Бузоучу» деб нек аталгъанды? (Сабийлени китаблары ачыкъды, сабийле соруугъа джууаб берир ючюн, эс нийиб тынгылайдыла.) Хар кесекчигин тинтедиле, ат атайдыла. Нарт сёзлеге эс бёледиле.

4. Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

II. Соруула:

1. Асланкирни джарлылыгъы не ишледен белгиледи?

2. Темирджан къайры баргъанды, не джумушланы тындыргъанды?

3. Темирджанны джашауу къалай болгъанды?

4. Шапа Темирджанны нек туюген эди?

5. Туююлгенин киши эштеди деб нек къоркъа эди Темирджан?

6. Джарлы джашчыкъны ким эркелете эди?

7. Темирджанны джашауу бла кесини джашауун ким тенгешдир?

8. Темирджанча гитче джашчыкъла бусагъатда не этедиле?

(Устаз оюм этеди, сабийле джетишдирмеген джерлерин джетишдире, сабийлеге кёб джангы зат билдиреди.)

III. Ю й г е и ш . 1. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2. «Текени» чам сёзлерине юрениб келигиз.

IV. Э н ч и н ш .

Биринчи къауум — Текени чам сёзлерин табыб, тетрадагъа джазадыла.

Хай сатдыгъымла, мен сизни Уллу Къарачайдан «джерни этегине» джукъларгъа алыбмы келгенме?

Атчым, къайдады мени «джибек» учлу къамчим, мен быланы мизамгъа джыйайым.

Экинчи къауум — хапарчыкъ джазады («Темирджанны кёлюне не келеди?»).

Ючюнчю къауум — Карточкала бла ишлейди.

1. Бичен ишлеуню, малчылыкъны, урунуу юсюн-

ден къаллай нарт сёзле, назмула, джырла билесиз? («Чалкъы чалсанг, чыкъ кебгинчи чал»; «Башчы аман болса, джыйын ишин тындырмаз»; «Иги урлукъдан—иги битим»; «Кюнню ийсенг, джыл асхарса»; «Иги малчыны сюрюую семиз болур», «Иги къойчуну тёрт кёзю болур»; «Иги сюрюую сюрюуюн эртде джаяр»; «Иш джашауну тутуругъуду»; «Ишлеген—насыбны башы».

Сабийле талай назму, джыр айтыргъа боллукъдула бу темалагъа.)

V.Этилген ишге багъа берну, оюм алыу.

* * *

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсни темасы: Къоркъмазланы Кёккёз. «Джылкычы джашчыкъ» («Горда бычакъ» романдан).

Дерсни мураты: Патчахлыкъны заманында халкъны джашауун ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Карточкала, нарт сёзле болгъан альбом.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Классха соруула.

1. Къоркъмазланы Кёккёз къайда, къачан туугъанды?

2. «Горда бычакъ» романны окъугъанмысыз? (Окъугъанла чыгъадыла).

3. Кимни юсюнден джазылгъанды роман?

4. Асланкирни сыфатын ким айтыр?

5. Темирджан кимди?

6. Смайл къаллай адамды?

7. Къаллай нарт сёзле билесиз халкъны къыйынын ашагъанланы юсюнден? (Устаз толу джууабла излерге борчлуду, ала джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди).

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы. Патчахлыкъны заманында урунгъан халкъны мутхуз джашаууну юсюнден.

2. Текстни кесгин окъуйду, сезлюк иш бардырады устаз (сабийлени китабчыкълары ачыкъды).

3. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдырады.

III. Соруула:

1. Къалайын джаратдыгъыз, нек?
2. Темирджан джалчы болургъа нек излейди?
3. Темирджанны ишлерге суйгенин, ётгюрлюгюн таныхан тизгинлени ким табар?

4. Смайл Темирджанны нек махтайды?

(Устаз толу джууабла излерге, джетишдирмеген джерлерин джетишдирирге борчлуду).

IV. Ю й ге и ш. 1) Джарашдырыб хапар айтыргъа. 2) «Темирджан джалчы нек болгъанды?» деген темагъа сочинениечик джазаргъа.

Текст бла ишлеу. Тенглешдириулени табыу. Нарт сёзленни табыб тетрадада джазыу, магъанасын айырыу.

Хар кесекчигине ат атаргъа:

«Темирджанны оноуу»; «Асланкир бла Къундузну ушакълары»; «Смаилны суйген байталы»; «Эмилик бла Темирджан»; «Смаил Темирджанны махтайды».

Джолоучула бла Смаилны ушакъларын табыу.

V. Оюм этиу.

* * *

Джыйырма сегизинчи дерс — сурат бла ишлеу: «Джангы джыл».

Акъбайланы Исмаил

(1877—1938)

Акъбайланы Якъубну джашы Исмаил белгили про-светитель къарачай литератураны ал башлагъанланы бириди. Халкъны ичинде джарыкълыкъ ишлени джайыуда уллу къыйыны барды.

Исмаил 1877 джыл Огъары Тебердиде кеси къыйыны бла джашагъан юдегиде туугъанды. V классны хрестоматиясында Исмаил 1874 джыл туугъанды деб джазылгъан джангылычды.

Элде ал башланган школну бошагъандан сора, аны атасы афендиликге окъутургъа деб оноу этеди, уллу афендиледен окъусун деб, Басханнга иеди. Ол заманда Басханда афендиликге Къарачайдан барыб талай джаш окъугъанды.

Акъбай улу Огъары Тебердиге къайтыб келгенден сора, аны элде раис (баш) афенди этедиле, алай а башха афендиле, хаджиле бла аны иннети бир болмайд-ды. Исмаил кёкге сагъыш этмей, джерде адамлагъа сагъыш этгенди, ахыратха сагъыш этмей, дунягъа къа-йгъыргъанды. Ол, бай къауумну джакъламай, тюзлюк-ню, кеси къыйыны бла джашагъанланы джакълагъан-ды. Ары дери афендиле кеслерине табын айтыб, гыл тю-шюрюб тургъанларын ачыкълагъанды.

Эркиши, тиширыу да окъургъа керекдиле, дуниядан хапарлы болургъа керекдиле деб, Исмаил анга мадар излей тебрейди. 1914 джыл, афендиликни къоюб, халкъ-гъа билим джайыу ишни башлайды, амма харифле-ри да болмагъан халкъгъа билим джайыб тебремеклик тынч иш тюлдю. Исмаил араб алфавитде къарачай тилден харифле (китаб) хазырлаб тебрейди.

Кесини къарангы халкъына биринчи кере китаб джа-рашдырыр иннетде айланнган адамны аты унутулмазгъа керекди. Китабны атына Исмаил «Ана тили» деб ата-гъанды. Қъарачай тилде биринчи кере китаб джазгъан Акъбайланы Исмаилды, къарачай тилде джазылгъан ки-табны атына эм алгъа «Ана тили» деб атагъан да Акъ-байланы Исмаилды.

Исмаилны «Ана тили» деген китабы 1916 джыл Тиф-лисде чыкъгъанды.

Октябрь революциядан сора Исмаил джангы джа-шаугъа къууаныб тюбейди, джазма тил бла литература-ны башлар иннетде болады. Баталпашинскеде типо-графияны къурауда да Исмаилны къыйыны барды. 1924 джылдан башлаб ол Баталпашинскеде, Нарсанада, Ми-коян-шахарда типографиялада, басмада, «Таулу джа-шау» газетни редакциясында ишлейди.

1923 джыл ол къарачай тилде «Харифле» китабны (букварь) чыгъарады. Биринчи тылмач китабны чы-гъаргъан да Акъбайланы Исмаилды. Ол 1926 джыл «Орус тилден къарачайчагъа тылмач китабы» деген ки-табны чыгъаргъанды.

Акъбайланы Исмаилны талай назмусу болгъанды, алай а ала толусу бла сакъланмагъандыла. Бусагъат-да аны бизге белгили «Нёгерлик», «Оракъ бла чёгюч», «Сакъла, кесме», «Сохтачыкъны джыры» деген назмула-ры бла И. А. Крыловдан кёчюрген «Айры чабакъ, ба-лыкъ, дууадакъ» деген басняладыла. Алай а бу чы-

гъармала бирерн бирер уллу джолну ал атламыча, алай кёрюнедиле.

«Нёгерлик» деген назмуда энчилик джашаудан ара мюлкге урунуугъа чакъырады. «Оракъ бла чёгюч» деген назму бизни къралда ишчи бла элли, бир иннетде болуб, социалист джамагъат ишлеуню юсюнден джазады, аны бла бирча джерни песи оракъ бла чёгючню джюрютгенле, кеси кыйыны бла урунуб джашагъанла болургъа керекдиле, тюрлю-тюрлю миллетле кърнашлыкда джашаргъа керекдиле деб, Исмаил ол джолну кёргюзтеди. «Сохтачыкны джыры» школ джашауну юсюнденди.

«Сакъла, кесме» деген назмусунда уа табигъатны сакълаугъа артыксыз да бу арт джыллада бек уллу магъана бериледи. СССР-ни джангы Конституциясыны 67-чи статьясында хар совет адам табигъатны сакъларгъа борчлу болгъаны джазылады. Назму экинчи класда окъулады.

«Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ» Биджиланы Асхатны китабында да барды, алай болса да, джангылыч кетгенди, аны кёчюрген Исмаилды. Сегизинчи классха окъуу китабда да алай кетгенди. 1960 джыл чыкъгъан «Басняла» деген китабда да алайды.

Биджиланы Асхат

(1900—1958)

Биджиланы Басиятны джашы Асхат 1900 джыл Учкуланда туугъанды. Эл школда, Майкопда окъугъанды. 1928 джыл Москвада университетни медицина факультетин айырмагъа бошагъанды, андан сора Москвада ишлегенди. 1934 джыл Микоян-шахарда больницыны баш врачы, хирургия бёлюмюню тамадасы болуб ишлегенди.

Биринчи классда Асхатны «Билчи, къайсы заманды», экинчи классда — «Джаз», ючюнчю классда — «Къумурсхала», «Къач», төртюнчю класда «Ана тил» деген чыгъармаларын окъуйдула. Кёчюргенлеринден да «Тюлюк бла къргъа» деген басняны.

Асхат гитчеликден огъуна литературагъа эс бёлюб тебрегенди. Биринчи назмусун ол он джылда джазгъанды. 1921 джыл Асхат «Плачет лес» деб орус тилде наз-

му джазады. 1926 джыл «Билим» деб экинчи классха окъуу китаб чыгъарады, 1928 джылда уа уллулагъа окъургъа «Малчы» деб китаб джазады, 1930 джыл дагъыда уллулагъа окъургъа «Джангы джашау» деген китабын басмалайды. Ол китабла Асхатны кеслни эм-да башхаланы тюрлю-тюрлю назмуларындан, хапарларындан къуралгъандыла.

Биджиланы Асхат къарачай халкъны белгили адамларыны бириди. Литературагъа аны уллу кыйыны киргенди. Ол кеси джазгъан назмуладан сора да Пушкинни, Лермонтовну, Максим Горькийни талай затларын ана тилге кѣчюргенди. Пушкинни «Капитанны кызычыгъы» деген повестин, «Белкинни повестлерин», Лермонтовну «Ибилис» («Демон») деген поэмасыны джартысын, М. Горькийни «Боранбилгич» («Песня о Буревестнике»), «Илячинни джыры» («Песня о Соколе») деген чыгъармаларын, Крыловну «Тюлкю бла къаргъа» деген баснясын.

Асхат сѣзню сѣз бла кѣчюруб кыймай, магъананы магъана бла, оюмну оюм бла, сезимни сезим бла кѣчюреди. Керекли джерде затны ауушдуруб джазгъаны да болады. Сѣз ючюн, ол «Тюлкю бла Къаргъа» деген басняда бышлакыны орнуна этни джазады.

Излей кетиб бир къаргъа
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб аузуна,
Бир терекге къониганды.

Асхатны табигъатха аталгъан «Къыш», «Боран» дегенча дагъыда сабийлеге аталгъан назмулары бардыла. Алай болса да аны кеси джазгъан назмуларыны ичинде эм белгили «Ана тил» деген назмусуду. Назму биринчи кере 1925 джыл 20 октябрда «Таулу джашау» газетде басмаланганды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Билим. 1926.
2. Малчы. 1928.
3. Джангы джашау. 1930.
4. Сайланганлары. Черкесск, 1963. (Ал сѣзню Хубийланы Осман джазгъанды).

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.

2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

3. Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.

4. Айран. (Джыйымдыкъ китаб). Черкесск, 1965. (Ортабайланы Римма «Биджиланы Асхат»).

Маммеланы Ибрагим

(1919)

Маммеланы Шакъманны джашы Ибрагим 1919 джыл Къабарты-Малкъар АССР-ни Басхан районунда Кёнде-лен элде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора, Мос-квада театр студиягъа кириб, аны 1939 джыл бошаб, Нальчикде ишлеб башлагъанлай, аскер къуллукъгъа чакъырылгъанды.

Мамме улу Ата джурт къазауатны ал кюнюнден Хорламны кюнюне дери, уллу джигитликле эте, фашизмге къаршчы тургъанды. 1946 джыл аскер къуллукъдан къайтыб, школда устаз болуб ишлегенди.

Ибрагим 1957 джылдан башлаб, «Коммунизмге джол» газетни культура бёлюмюню тамадасы болуб иш-лей туруб, 1958 джыл малкъар театргъа кёчеди.

Джазыб Ибрагим 1937 джыл башлагъанды, 1939 джыл СССР-ни Джазыучуларыны союзуна член бол-гъанды.

Ибрагим назмула, хапарла, очеркле, повестле, пье-сала джазады.

Аны пьесалары бла салыннган спектаклле мал-къар, къарачай, къумукъ элдеде кёргюзтюлгендиле. Са-бийлеге аталгъан да «Юзмезде» (назмула), «Ана кёлю балада» (хапарла) дегенча китаблары чыкъгъандыла.

«Санга саугъам» деген китабында назмуладан сора да «Батыр чычхан», «Къаргъадан къуш болмаз», «Джалгъан шохлукъ», «Галош бла чурукъ» дегенча ба-сняла басмаланнгандыла.

Ибрагимни Къарачайгъа аталгъан талай назмусу бар-ды. «Къарачай шахарда» деген назмусуну бир кесеги:

Кириш къая башында сюследе,
Тюбюнде уа — гитче, джарыкъ шахарчыкъ.
Мындан къараб къар таулары кёреме.
Тёгерек бары кёрюнеди ачыкъ.

Онг джанымда эмилик Къобан къайнайд,
Ташны ташха ура, къаяны джалай.
Сол джанымда уа Теберди суу агъад,
Чыры басхан ташлы джагъаны джалай.

Сора, эски шохла танышханча,
Энишгеракъда барыб къучакълашалла:
Къарачайны халкъы алгъа баргъанча,
Ала да биригиб таукел баралла.

Ибрагимни творчествосунда халкълары къарнаш
шохлугъу, совет патриотизм, джигер урунуу, ишленмек-
лик, адамлыкъ биринчи орундадыла. Аны талай назму-
су, макъам салыныб, джыр болуб джырланады.

* * *

Бешинчи классда окъургъа Акъбайлары Исмаилны
«Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ», Биджиланы Асхатны
«Ийнечикъ», «Басхыч», Маммеланы Ибрагимни «Терек
бла таш» деген баснялары, сора «Борсукъ бла бёрю»
деген халкъ басня берилгендиле.

Къарачай, малкъар литературада басня жанр алай
кёб джюрюмейди. 1960 джыл И. А. Крыловну басняла-
ры ана тилге кёчюрюлюб чыкъгъандыла. Аладан алты-
сын Салпагъарлары Идрис, алтысын Эбзеланы Азрет,
тёртсюн Чотчаланы Магомет, экисин Байкъуллары
Даут, бирин Биджиланы Асхат кёчюргендиле.

Алийлары Умар Б. «Къаргъа бла кылыч» деген
басняны басмалагъанды. Къобанлары Дагир «Булут
бла тенгиз», «Къобан бла Худес» деген баснялары джа-
згъанды, Крыловдан «Тилчи бла джылан» деген бас-
нясын кёчюргенди.

Сан-сан басняла поэтлени чыгъармаларында тюбей-
диле, алай а бусагъатда къарачай тилде баснялары ас-
лам джазгъан Байрамукълары Умарды. Ол «Хаух тери»,
«Къара суу бла Къулакъ суу», «Къашха улу Акъбурун»,
«Парий бла Маске», «Джигит эсенг, ийнандыр». «Киш-
тик бла Джёрме», «Сюзюу», «Каска бла Къумурсха»,
«Къаура бла Кырдык», «Голчуаякъ», «Гыбы бла тюга-
якъ чибин», «Маскени анты», «Булбул бла Гугурук»,
«Талгъыр макъа», «Къууушхан», «Ат бла Эшек», «Къа-

ргъа бла Баласы», «Бабуш иелеге», «Кёмюк», «Добар бла Шауракъ», «Балчы аюка», «Тюе тамадалыкъда», «Сибиртгиле», «Баш бла Джумдурукъ», «Хоншу къошла», «Процент ауруу», «Шапа бла Киштик», «Джут балыкъ» деген басняланы джазгъанды.

Джыйырма тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Акъбайланы Исмаилны «Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ»; Биджиланы Асхатны «Ийнечикъ», «Басхыч», Маммеланы Ибрагимни «Терек бла таш» деген баснялары.

Дерсни мураты: Башха затланы юсю бла адамланы халилерин, къылыкъларын айгъакълагъан басняланы баш магъаналары бла шагърей этиу. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсе окъуу керекле: авторланы суратлары, нарт сёзле джазылгъан альбом.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторланы юсюнден, аланы творчестволарыны юсюнден.

2. Басняланы баш магъаналарыны юсюнден.

а) Басня деб неге айтадыла?

б) Басняла джашауда неге тюшюндюредиле?

3. Устаз Акъбайланы Исмаилны «Айры чабакъ, балыкъ, дуадакъ» деген баснясын кесгин окъуйду.

а) Бу басняда кимлени айгъакълайды автор?

б) Былада не зат джетишмейди?

в) Была бирикселе, муратларына джетерикмидиле?

г) Къаллай нарт сёзле билесиз бирикмекликни, шохлукъну юсюнден?

«Бирлик болса, кюч да болур», «Бирлик кюч арымаз», «Бирлик болмагъан джерде насыб болмаз», «Шохлукъ къаланы зорлукъ кюч оялмаз», д.а.к.

4. Устаз сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдырады.

а) Шохлукъ, биригиу неге керекди?

б) Сиз бир-биригиз бла къалай турасыз?

в) Басняны баш магъанасы неди?

(Устаз толу джууаб излерге борчлуду).

5. Кесгин окъуйду устаз «Ийнечик», «Басхыч» деген басняны.

Басняланы баш магъаналарын ким ачыкълар?

(Устазны болушлугъу бла сабийле, кеслерини сёзлери бла, басняны баш магъанасын ачыкълайдыла).

6. Устаз кесгин окъуйду Маммеланы Ибрагимни «Терек бла таш» деген баснясын. Сёзлюк иш бардырады (ауана, лыхтын).

7. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслери ангылагъанча, хапарын айтдырады баснядан.

а) Басняны баш магъанасы неди?

б) Ташны къаллай адам бла тенгleshдирирге боллукъду?

в) Терекни уа?

(Устаз толу джууабла нзлейди, сабийле джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди).

III. Юйге иш. Хар ким сюйген баснясын азбар этерге.

IV. Энчи иш.

Биринчи къауум — Басняланы бирин азбар этеди.

Экинчи къауум — Карточкала бла ишлейди: 1) Басня деб неге айтадыла? 2) Басняла неге юретеди? 3) «Ийнечек» бла «Басхыч» сёзлерин айырыб джазыгъыз.

Ючюнчю къауум — Текст бла ишлейди: 1) 151 бетде соруулагъа толу джууабла береди. 2) Авторну сёзлерин айырыб окъуйдула.

V. Хар этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

Отузунчу дерс — Маммеланы Ибрахимни творчествосу («Терек бла таш»).

* * *

Отуз биринчи — отуз экинчи дерсле:
Изложение: «Эмен терек».

* * *

Отуз ючюнчю дерс — экскурсия (чегетге).

* * *

Отуз төртюнчю дерс — сочинение «Къыш кюн».

В. И. ЛЕНИННИ ЮСЮНДЕН

Бешинчи классны хрестоматиясында Ленинни юсюнден юч чыгъарма бериледи. Бири, Мечиланы Казимни «Ленин» деген назмусу, экинчи Хубийланы Османни «Ленинни джыры» деген назмусу, ючюнчю да Лайпанланы Рашидни «Ленинни портрети» деген очерки.

Юч чыгъармагъа да эки сагъат бериледи. Юч чыгъарма юч жанргъа киредиле. Казим джазгъан назмуду. Осман джазгъан джыр болуб джырланады, Рашид джазгъан очеркди, кеси да тыш къраллада Ленинни ишине къаллай магъана берилгенини юсюнден джазылады. Ленинни юсюнден къарачай-малкъар литературада бек кѳб назму джазылгъанды. 1924 джыл Ленин ѳлгенден сора къарачай-малкъар тилде юч назму джазылгъанды. Бирин Боташланы Абидат джазгъанды, экинчини Мечиланы Казим, ючюнчю назмуну Шахмурзаланы Саид.

Андан бери къарачай, малкъар поэтледе Ленинни юсюнден назму джазмагъан джокъду. 1960 джыл Нальчикде Ленин туугъанлы 90-джыллыгына аталыб «Ленин биргебизгеди» деген назму китаб чыкыгъанды. Анда Ленинни юсюнден 27 поэтии назмулары басмалангандыла. Аладан 4-сю къарачай (Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат), къалгъанлары малкъарлыладыла.

Мечиланы Казим

(1859—1945)

Малкъар литератураны тамалын салгъан Мечиланы Беккини джашы Казим 1859 джыл Малкъарда Шыкъы деген элде туугъанды.

Казим анасындан асхакъ туугъанды, ол себебден атасы, башха ишге джарарыкъ болмаз деб, аны темирчиликге юретеди. Артдан Казим элде айтылыб тургъан темирчи болады. Гюрбеджиге келген заманда хар ким джарлылыгъын айта, Казим элни къайгысын, джюрек джарасын артыкъ да иги биледи.

XX ёмюрнү ал джылларында Казим юч кере Мекка шахаргъа барады. Аны ары баргъаныны баш сылтауу, кебагъа барыб, хаджи болайым деген акъыл тюл эди, башха халкъланы джашауларын сынайым, кебадан халкъгъа себеб бар эсе, билейим, деген акъыл эди.

Казим андан къайтхандан сора, башха къраллада да, Мекканы кесинде да бир адам бир адамны къыйып-ын ашагъаныны юсюнден, къайда да тюзлюк, тенглик болмагъаныны юсюнден, муслиман дин арабладан чыкъса да, араблыны кёзлери бушуудан толу болгъаныны юсюнден джазгъанды.

Казим кюн чыкъгъан джанында джашагъан бурунгу поэтлени сейирлик чыгъармалары бла шагърей болады, араб, фарс тиллеге юренеди. Ол 1890 джыл назму джазыб башлагъанды, 1939 джыл СССР-ни Джазыучуларыны Союзуна член болгъанды. Казим 1945 джыл ёлгенди.

Казим нени юсюнден джазады деген соруугъа бир сёз бла джууаб этмеклик къыйынды, алай болса да халкъны джарсыуу Казимни джарсыуу болады, халкъны эркинлик, тенглик джашаугъа таралмакълыгъы Казимни таралмакълыгъы болгъанды, Октябрь революциядан сора джангы насыб джашаугъа къууанчы Казимни къууанчы болгъанды.

Аны «Ленин», «Иги сёз», «Ишлеген», «Солтан-Хамит» деген назмулары, «Джаралы джугъутур», «Бузджигит» деген поэмалары хар таулу юйде дегенча белгилдиде.

Лайпанланы Рашид

Лайпанланы Сеит-Батдалны джашы Рашид 1937 джыл Акъ Къалада туугъанды. 1955 джыл орта школну бошагъанды, андан сора эки джылны колхозда ишлегенди.

1957 джыл, Къарачай-Черкес пединститут ачылгъанында, Рашид аны филология факультетине киреди, 1962 джыл айырмагъа бошайды. Рашид институтда окъугъан заманда огъуна журналистикагъа фахмусу болгъаны белгили эди. Институтну бошагъанлай, аны «Ленинни байрагъы» газетге джууаблы секретарь этиб илдиде.

1965—1967 джыллада КПСС-ни Ара Комитетиндеги Баш партия школну (Высшая партийная школа при ЦК КПСС) журналистика факультетинде окъуйду, аны айырмагъа бошайды.

1967—1976 джыллада Лайпан улу «Ленинни байрагъы» газетде редакторну заместители болуб ишлегенди, андан бери Ставрополь китаб басманы Къарачай-Черкес бѐлюмюню директоруду.

1966 джылдан бери Рашид КПСС-ни члениди, 1969 джылдан СССР-ни Журналистлерини союзуну члениди.

Лайпанланы Рашид эртдеден огъуна очеркле, хапарла, литературадан статьяла джазады. Ала кѐзюу-кѐзюую бла «Ленинни байрагъы» газетде басмаланадыла. Аны тышында да Рашид къарачай литературадан, областда джарыкълыкъ ишлени юсюнден Москвада Европаны халкъларыны тиллеринде чыкъгъан «Московские новости» газетде талай статья басмалагъанды.

Джыйымдыкъ китаблада Рашидни талай заты басмаланганды, кесини энчи да «Къачхы чегет» (сабий-леге), «Джолоучулукъда» деген китаблары чыкъгъандыла.

Экинчи классда Лайпанланы Рашидни «Къачхы чегет», «Таулан», «Чынар чана», «Душман къутулмады», «Галстук болушду», «Чегетде киштик» деген хапарлары окъуладыла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Къачхы чегет. Черкесск, 1969.
2. Джолоучулукъда. Черкесск, 1973.

Джыйымдыкъ китаблада

1. Огъурлу танг. Черкесск, 1969.
2. Мийикге. Черкесск, 1974.
3. Заманы ауазы. Черкесск, 1975.

Хубийланы Осман

(1918)

Хубийланы Ахияны джашы Осман 1918 джыл Огъары Тебердиде кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды. Осман назмула, поэмала, очеркле, хапарла,

повестле, романла джазады. 1938 джылдан бери СССР-ни Джазыучуларыны союзуна члениди, 1956 джыл КПСС-ге членнге киргенди.

1936—1939 джыллада «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлегенди. Орусланы Аминат «Къызыл Къарачайны» редакциясында» деген назмусунда Османны юсюнден былай джазады:

Кюрешеди сюрмелеб
Джазгъанларын Осман да.
Къыйынд аны ёчешиб,
Тил байлыкъ бла озгъан да.

1939—1941 джыллада Совет Аскерде къуллукъ этгенди, Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнюнден башлаб немец фашистлеле къаршчы къазауат этгенди, ауур джаралы да болгъанды.

1944—1956 школда орус тил бла литературадан устаз, завуч болуб ишлегенди. Андан бери «Ленинни байрагъы» газетни бёлюмюню тамадасы, областны джазыучуларыны организациясында консультант, радиокомитетни баш редактору болуб ишлегенди. Арт джыллада джазыучуланы область организациясыны джууаблы секретарыды.

Аны биринчи назму китабы «Комсомол джырла» 1936 джыл чыкыгъанды. Отузунчу джыллада Османны «Абрек» деген повести «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде басмаланганды. Повестде граждан къазауатны заманында къарачайлыланы джашауларындан джазылады. Повестни баш герою кеси къыйыны бла джашагъан тюз иннетли Азретди.

Осман аскерде къуллукъ этген заманда да назму, хапар джазгъанлай тургъанды. «Къанлы кюнде къанатым» деген назму 1940 джыл джазылгъанды, ол джыл огуна басмаланганды.

1957 джыл орус тилде аны «Время» деген назму китабы чыкыгъанды. Османны творчествосунда эм уллу орун алгъан аны «Аманат» деген юч китабы романыды. «Аманатны» биринчи китабы 1959 джыл басмаланганды, экинчи китабы — 1961 джыл, ючюнчю китабы да — 1965 джыл.

Романны ал эки китабында къазауат джылланы юсюнден джазылады, ючюнчю китабда уа къазауатдан сора джашау суратланады.

1963 джыл Осман «Ант» деген назму китабы чыгъады. Бу китабха 30-чу джылланы аягъында джазгъан назмулары да киргендиле. Китаб талай бѣлюмден кѣуралгъанды: «Сюйюмлю джуртум», «Къанлы кюнде къанатым», «Джашлыкъ джашнайды», «Кемликге тѣзме», «Танг атды», «Ленинни джыры», «Биргенгебиз, партия», «Заман», «Сюйген джуртумда» дегенча белгили назмулары биринчи бѣлюмде басмалангандыла.

1966 джыл Хубийланы Осман «Адамла» деген повестин джазгъанды. Анда къазауатны кыйынлыгъындан атасын-анасын тас этген сабийни джазыуу, джашауу толу кѣрюнеди.

1968 джыл джазыучуну назмуладан, поэмадан, хапарладан кѣуралгъан «Мурат» деген китабы чыгъады. 1967 джыл Осман Сирияда, Ливанда болгъанды. Ол кѣралланы юсюнден джазгъан назмулары «Араб джоллада» деген бѣлюмге киргендиле. Аны «Блей» поэма-сы Сирияда Блей деген къарачай элни аты бла аталгъанды.

Сирияда урунган халкъны инджиуон кѣрюб, автор инджийди. Поэмасын былай бошайды:

Джукълатмайды хапарынг мени,
Джюрегим мыдыхча кюйгенлей...
Къалай кѣюб кеталдым сени,
Къум тюзледе ахсынган Блей.

1969 джыл Осман «Джукъусуз кечеле» деген романы чыкъгъанды. Китабда баш орунну устазланы ишлери алады.

Къазауатны ууу, кыйынлыгъы Хубий улуну кѣозгъагъанлай, сагъышландыргъанлай турадыла. 1971 джыл аны къазауат темагъа джазылгъан «Дерт» деген повести чыгъады.

Джыл-джылдан Османни тематикасы кенгергенден кенгере барады. 1974 чыкъгъан назмула бла хапарладан кѣуралгъан «Джылла» деген китабында «Адлер», «Тбилиси», «Баку» дегенча назмулары басмалангандыла.

1971 джыл Осман Турцияны талай шахарында болгъанды. Анда кѣрген затларыны юсюнден статьялары, хапарлары бу китабда берилгендиле.

«Туугъан джерим» деген назму китабына Хубий улуну арт джыллада джазгъан назмулары киредиле.

Осман орус, украин, башха тилледен талай назму,

хапар кёчюргенди. Сёз ючюн, Пушкинден, Шевченкодан, Хетагур улу Костадан, Чеховдан, Маяковскийден, Дмитрий Гулиядан, Шинкубадан, Машбашдан, Гадагатльдан, Шогенщукъ улу Адамдан, Кешокъ улу Алимден. Костаны «Джугьутурлагъа уугъа барыу» деген хапары, Осман кёчюрюб, энчи китаб болуб чыктьганды.

Османни «Келинни бедиши» деген пьесасы эски-чирик адетлеге кьаршчы джазылганды. Пьеса «Танг джарыкъ» деген джыйымдыкъ китабда басмаланнганды.

Хубий улуну табигъатха аталгъан кёб назмусу барды, алай а табигъатха ол энчи кьарамайды, аны чыгъармаларында табигъат бла адамны джашаууна бирден кьаралады. Табигъат адамланы джюреклерин игиликке, ашхылыкъгъа учундурады. Ол назмуланы бир кьаууму: «Азгек», «Сёлешедиле таула», «Черек суу», «Кьобанны джыры», «Теберди», «Муху Башы».

Османни талай заты орус тилге кёчюрюлюб, газетледе, альманахлада, журналлада чыгъа тургандыла. Энчи китаб болуб да «Время» деген назму китабы бла «Люди» деген повести басмаланнгандыла.

Автору Осман болгъан джырла аз тюлдюле: «Ленинни джыры», «Заман», «Сюрюучюню джыры», «Джолла», «Къайсыбызгъа юлешгин», «Эгечле» — бютеу да 40-дан атлайдыла. Османни сёзлерине Кьочхарланы Марат «Хорлам кантата» бла «Той сюита» джазганды.

Литературада джетишимлери ючюн Осман «Хурмет белгиси», «Халкъланы шохлугъу» орденле бла сау-гъаланнганды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Комсомол джырла. Нарсана, 1936.
2. Анамат (Биринчи китаб). Черкесск, 1959.
3. Аманат (Экинчи китаб). Черкесск, 1961.
4. Аманат. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1965.
5. Ант. Черкесск, 1963.
6. Адамла. Черкесск, 1966.
7. Мурат. Черкесск, 1968.
8. Джукъусуз кечеле. Черкесск, 1969.
9. Дерт. Черкесск, 1971.
10. Джылла. Черкесск, 1974.
11. Туугъан джерим. Черкесск, 1976.

12. Сёлешедиле таула. Черкесск, 1978.
13. Время. Черкесск, 1977.
14. Люди. Москва, 1974.

Османны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
2. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.
3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
4. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.
5. Н. Кагиева. Судьба страны — судьба твоя. Черкесск, 1973.
6. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.
7. Сыны обновленных гор. Черкесск, 1974.

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Хубийланы Осман. «Ленинни джыры».

Дерсни мураты: Ленинизмни бютеу дуняда революцион кьозгъалыугъа терен магъанасы болгъанын ачыкълау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка «Ленинни джыры». Альбомла «Уллу Ленинни юсюнден сабийле джазадыла, джыядыла», карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Юй ишге кёз джетдиреди устаз.

1 Ким айтыр, юйге не берилген эди?

2. Юйге берилген дерсден сорлугъу, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

3. Акъбайланы Исмаилны творчествосундан нени окъугъансыз?

4. Биджиланы Асхатны несин окъугъансыз?

5. Маммеланы Ибрагим «Терек бла таш» деген баснясында къаллай адамны айгъакълайды? (Устаз толу джууабла излерге борчулуду. Сабийле толтурмагъан, джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди).

II. Устаз юй ишге багъа береди, оюм этеди.

III. Джангы дерс.

Ким айтыр, Уллу Октябрь революциягъа дери урунган халкъ къалай джашагъанды?

Сабийлени джууаблары: Уллу Октябрь революциягъа дери урунган халкъ баш эркинлик табмагъанды. Урунуб, тёрт санын туюуб кюрешгенликге, ол кыйынын табмагъанды. Унукъганлай, ёмюрюн джалда ашырганды. Кенг дуния анга тар болгъанды, д.а.к.

Уллу Октябрь революциягъа дери джашау урунган халкъны неге юретгенди?

Сабийлени джууаблары — Бурунгу джашауну такъырлыгъы, кыйынлыгъы урунган халкъны биригирге, бир-бирин багъалатыргъа юретгенди.

Уллу Октябрь революциягъа ким башчылыкъ этгенди?

Сабийлени джууаблары: Уллу Октябрь революциягъа В. И. Ленин башчылыкъ этгенди.

В. И. Ленин нени къурагъанды?

Сабийле: В. И. Ленин Коммунист партияны къурагъанды.

Уллу Октябрь революцияны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Сабийле: «Бизге тийген кюн Октябрды»; «Октябрь бугъоуладан бошлады».

В. И. Ленинни юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

Сабийле: «Ленин къарангы кечени джарытды»; «Ленин ёлсе да, аны иши джашайды»; «Ленин адам джегиуню джокъ этди, Урунганланы джакъ этди».

Коммунист партияны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

«Коммунист партия — къурч къала»; «Партия — насыбны башы», д.а.к.

(Хар нарт сёзню магъанасын айырадыла).

Қаллай назмула, хапарла, джырла билесиз В. И. Ленинни юсюнден?

Сабийле: Мечиланы Қазимни «Ленин» деген назмусун; Байрамукъланы Халиматны «Ленин джашагъан юде», д.а.к. (1—2 назмуну азбар айтдыруу).

Бюгюн биз Хубийланы Османны «Ленинни джыры» деген назмусун окъурукъбуз.

Авторну биографиясы, сураты бла шагърей этиу.

Хубийланы Осман «Ленинни джыры» деген назмуда урунган халкъны Уллу Октябрь революциягъа дери джашауун ачыкълайды, В. И. Ленин, Коммунист пар-

тия кяаллай джангы, насыблы, эркин джашау ачханьн, керти шохлукъгъа, тенгликге, къярнашлыкъгъа ёмюрлюк джол ачханьн ачыкълайды.

1. Устаз джырны кесгин азбар окъуйду. (Сабийлени китаблары джабылыбды).

2. Сёзлюк иш: барамтадан, мыдах кюле, кёз гинджица.

3. Сабийлеге кесгин окъутады.

4. Кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла.

5. Устаз альбомдан талай сочинение, назму окъуйду.

IV. Ю й г е и ш.

1) Джырны азбар этиб джырларгъа. 2) Джашауубузну юсюнден В. И. Ленинге письмола джазаргъа,

V. Э н ч и и ш.

1) Джырны азбар этиу (ичлеринден окъуб).

2) Текст бла ишлейди.

Къобаныбыз мыдах кюле этеед,
Тюзлюк излеген тутулуб кетеед.
Кёз гинджица сакълагъанлай биз аны,
Урунабыз джуртубузгъа махтаныб.
Биз билебиз тутхан иши Ленинни
Джер юсюнде артыкълыкъны хорларын.

(Бу тизгинлени къалай ангылайсыз? Ачыкълагъыз).

VI. Грампластинкагъа тынгылау.

Сабийлеге джырлатыу.

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Отуз алтынчы дерс

Дерсни темасы: Мечи улу Казим. «Ленин»; Лайпанланы Рашид. «Ленинни портрети».

Дерсни мураты. Джашау бюгюнлюкдеча ариу, иги болур ючюн, джигит совет адамла кяаллай джолла-ны ётгенлерин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: альбом «Уллу Ленинни юсюнден джазадыла сабийле», диафильм «В. И. Ленинни биографиясы».

Дерсни барыуу — ушакъ, суратлау халда.

I. Соруула:

1) В. И. Ленинни, Ата джуртубузну юсюнден, урунган халкъны байлагъа, бийлеге къяршчы кюрешини юсюнден ким айтыр хапар?

2) Сизге бу ариу, иги джашау болур ючюн, джигит совет адамла къаллай джолланы ётгендиле?

3) Бусагъат джашау урунганланы неге чакъырады? (Бу халда талай соруу бере, джангы дерсге кёчеди устаз).

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторланы, джангы дерсни юсюнден.

2. Мечи улу Казимни «Ленин» деген назмусун кесгин окъуйду устаз, хар кесекчигин тинтеди, сёзлюк иш бардырады: *къара халкъ, батыр уланла, Романла, ёртен, чархын бурган, ауар таш.*

3. Сабийле кесгин окъуйдула, кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла, китабда соруулагъа толу джууабла хазырлайдыла.

В. И. Ленин Россияда патчахлыкъны къурутургъа къалай кюрешгенди?

Къаллай кыйынлыкъла сынагъанды урунган халкъ?

В. И. Ленин Коммунист партияны кимледен къурагъанды?

Ишчиле бла эллиле кимни башчылыгъы бла хорлагъандыла?

«Ленинни джолу бла барыр адам улу» деген сёзлени къалай ангылайсыз?

Мечи улу урунганланы неге чакъырады? (Назмуну бу халда тинтерге боллукъду).

III. «Ленинни портрети» деген хапарны кесгин окъуйду устаз, сёзлюк иш бардырады: *бугъоула, чыныкъгъанды, эс ташламайды, джакълайды, бой, эгер, д.а.к.*

1. Текстни сабийлеге кесгин окъутуу.

2. Соруулагъа толу джууабла излеу:

а) Маркос Ана деген испан коммунист нек тутулгъанды?

б) Фашистле сорууда андан не излегендиле?

в) Ол туюлюб къарыусуз болгъанында, В. И. Ленинни портрети анга не болушлукъ этгенди?

г) «Хорларгъа Ленин юретеди аланы» деб автор неге айтады?

д) Бу хапаргъа ушаш, башха хапар окъугъанмысыз?

е) Кесини сёзлери бла хапарны ким айтыр?

(Бу халда бегитирге боллукъду джангы дерсни).

IV. Текст бла ишлеу.

Биринчи кѡауум — джаратхан джерлерин кесгин окѡуйдула, ат атайдыла, нек джаратханларын ачыкѡлайдыла.

Экинчи кѡауум — тенглешдириулени табадыла, алаѡга таяна, хапарчыкѡ кѡурайдыла. Хапарда эпизодлан кѡзге кѡргюзте, суратла саладыла.

V. Ю й г е и ш. 1) Назмуну азбар этерге. 2) «Ленинин портрети» деген хапарчы кесгин окѡуб, план салырѡга; планга кѡре хапарын айтырѡга.

VI. Диафильмге кѡрау, сюзюу.

VII. Этилген ишлеге баѡга бериу, оюм алыу.

Отарланы Керим

(1912—1974)

Отарланы Сарамырзаны джашы Керим 1912 джыл Тѡбен Басханда (Гирходжан элде) кеси кѡыйыны бла джашаѡган юйдегиде туугъанды.

Керим 1930 джыллада джазыб башлагъанды, 1936 джыл СССР-ни Джазыучуларыны союзуна член болгъанды. Биринчи назму китабы 1938 джыл чыкыгъанды. Нальчикде 3—4 джылны малкѡар тилден устаз болуб ишлегенди. 1938 джылдан Уллу Ата джурт кѡзаутхадери Кѡабарты-Малкѡарда джазыучулаѡы Правленисини тамадасы болуб тургъанды. Джуртубузѡга фашист Германия чабханлай, Керим кеси разылыѡы бла аскерге кетеди. Кѡзауатдан ол бир буту кетиб кѡайтханды. 1958 джыл, «Шуѡхлукѡ» деген альманах чыгъыб тебрегенинде, аны редколлегиясына кѡчеди, талай джылны аны джууаблы секретары болгъанды.

Керим «Кѡабарты-Малкѡарны халкѡ поэти» деген сыйлы атны алгъан эди.

Отар уллу белгили поэтди, аны джазгъанларыны маѡанасы теренди, ала уллу кѡралыбызны тыйыншлы адамлары болургѡа, тюз иннетде урунургѡа, кѡралыбызда бютеу миллетле бла кѡарнаш шохлукѡда джашарѡга, джетген кюнде джаугѡа кѡаршы чыгъарѡга чакѡырадыла адамны.

Керимни творчествосунда баш темала: Коммунист партия, Ленин, совет халкѡланы кѡарнаш шохлугѡу,

Ата джуртха терен суймеклик, Уллу Ата джурт кьазаут, джер, табигъат, ананы сыфаты, суймеклик.

Керим орус, украин, чечен, эрмен, кьалмукъ, туркмен, кьабарты тилледен кёб назму, поэма кёчюргенди.

Отуз джетинчи дерс

Дерснин темасы: Отарланы Керим. «Биз ант эте эдик», «Кече».

Дерснин мураты: Ата джуртну джауладан кьоруулауда совет адамланы таукелликлерин, джигитликлерин ачыкьлау, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка, авторну портрети, диафильм, суратла «Къазаут джылла». Дерснин барыуу — ушакъ халда.

I. Юй ишге кёз джетдириу.

1. Юйге не берилген эди?

2. Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан?

Хубийланы Османны къайсы китабларын окъугъансыз?

Ким айтыр «Ленинни джырын» азбар? (2—3 сабий азбар айтады, 2 сабийге джазгъан ишлерин «Багъалы Ильич» окъутады).

II. Юй ишге багъа берну.

III. Джангы дерс.

1. Джангы дерснин юсюнден устазны ушагъы.

а) Отарланы Керимни биографиясы.

б) «Биз ант эте эдик», «Кече».

2. Сёзлюк иш. (Бу назмуланы окъугъан заманда талай ангылашынмагъан сёз тюберикди, эс бёлюгюз алагъа). *Душман* — джау. *Ертен* — от тюшген.

3. Устаз назмуланы кесгин азбар окъуйду, тенглешдиреди. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла).

а) Хар кесекчигин тинтеди (сабийле китабланы ачадыла).

б) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

«Ол кюнлени бушуулары унутулмаз ёмюрде! —
Ертен болуб кюйген сабанланы,
Кюл-кёмюр болгъан эллени».

«Ким кѣрген эсе да ёлген къарнашчыгына — кел!
— деб къолчугъундан тартхан ' къызчыкны».

«Ол кюн джетди,
Дунияда рахат джашарча адам»...

(Назмуланы бу халда тинтерге боллукъду.)

4. Сабийлеге назмуланы кесгин окъутуу.

5. Кеслерини сѣзлери бла хапарын айтдыруу.

Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылгъан
къаллай назмула, хапарла, джырла, нарт сѣзле биле-
сиз?

Сабийле: «Тау къуш». Хубийланы Назир.

Джаубаланы Хусей. «Сѣлешедиле ёлген солдатла».

Акъбайланы Азрет. «Сакъ болсунла балала».

Нарт сѣзле:

«Адамны насыбы адамны Ата джуртуду».

«Джигит болмагъан джерде хорлам болмаз».

«Джуртун атхан — сатлыкъ».

«Уруш — халкъны джаууду», д. а. к.

Текст бла ишлеу.

1. Суйген джерлерин азбар этедиле.

2. Кѣб магъаналы сѣзлени табыу назмуда.

3. Бу сѣзлеге синонимле табыу: *батыр, къызбай, ти-
ри, мыдах, чек, рахат*.

4. Назмулада туура сѣзлю айтымланы табыу.

5. Соруулагъа толу джууабла излеу.

Назмуда къайсы заманны юсюнден айтылады?

Халкъгъа къаллай кыйынлыкъла келтиргенди къа-
зауат?

Назмуну атына автор «Биз ант эте эдик» деб нек
атагъанды? Рахатлыкъ ючюн кюрешюде бизни кърал-
ны магъанасы (орну)?

Бу суратда сиз не кѣресиз, ким айтыр джарашдырыб
хапар? (Сабийледен толу джууаб излейди устаз, кеси
да болушады).

V. Ю й г е п ш: Назмуланы бирин азбар этерге, баш-
ха назмулагъа да юрениб келирге.

VI. Грампластинкагъа тынгылау, сюзюу.

* * *

Отуз сегизинчи — отуз тогъузунчу дерсле — изложение «Солдатны бычагы»

Евгений Кригер

(1906)

Евгений Генрихович Кригер 1906 джыл Одессада тууганды. Бакуда театрал техникумда окъуганды, таулай джылны актёр болуб ишлегенди.

1926 джылдан башлаб Евгений Кригер газетлеге, журналлагъа статьяла, очеркле джазыб тебрейди. Уллу Ата джурт къазауатны заманында «Известия» газетни корреспондети болуб, фронтлада айланганды.

Аны очеркледен къуралгъан биринчи китаблары беш-джыллыкъларга аталгъандыла, социалист джамагъат къурагъан совет адамланы сыфатларын толу кѣргюзедиле. Къазауатда бизни аскерле этген джигитликледен кѣб очерк, статья джазгъанды.

Къыркъынчы дерс

Дерсни темасы: Евгений Кригер. «Всадник в броне».

Дерсни мураты: Ата джуртубузгъа суюмекликни бегитиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: граммпластинка, Багъатырланы Харунну портрети, альбом «Джигитлик ёлмейди».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. *Соруула (юй иш);*

1. 2—3 сабийге назмуланы бирин азбар соруу.

2. «Кече» деген назмуну аллында нени юсюнден халпар айтылады?

3. Назмуда къаллай тенгleshдириуле бардыла? (Къара къатапа, инджи тизиуча, джашил джулдузча, д.а.к.)

4. «Кече» деб нек атагъанды автор бу назмугъа? (Этилген ишге багъа бериу).

II. Джангы дерс.

1. Авторну юсюнден устазны ушагы.

2. Очеркни юсюнден устазны ушагы.

Джазыучула, журналистле, джашаудан бир затны алыб, кимни юсюнден сёз барганын айтыб, къалайда болганын, не заманда болганын кёргюзюб, керти хапар джазадыла. Аллай хапаргъа очерк дейдиле. Бюгюн биз сизни бла Евгений Кригер джазгъан очеркни тинтерикбиз. Бу очерк Багъатырланы Харунну уллу Ата джурт къазауатда этген джигитликлерин ачыкълайды.

3. Устаз очеркни кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады. (Картада кёргюзтеди шахарланы).

4. Сабийлеге кесгин окъутады. (Магъанасын сорады. Сабийле, ангылагъанларыча, кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла).

III. Э н ч и и ш. 1

Биринчи къауум — очеркде Харунну джигитлигин ачыкълагъан тизгинлени табады.

Экинчи къауум — соруулагъа джууабла хазырлайды:

1. Совет аскерчиле фашист джаула бла къалай уруш этдиле?

2. Харун джаула бла къайсы джерледе тюбешеди (картада кёргюзтю).

3. Харундан башха кимлени билесиз быллай джигитликле этген?

4. Харунну орнунда болсагъыз, сиз къалай этерик эдигиз? Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабын ким окъугъанды? (Устаз толтурады).

Ючюнчю къауум — «Джигитлик ёлмейди» деген сочинениеге план хазырлайды.

IV. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

V. Ю й г е н и ш: 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа. 2) «Джигитлик ёлмейди» деген темагъа хазырланыб келирге (классда сочинение джазарыкъла).

VI. Бегитиу: 1) Багъатырланы Харун кимни джашыды, къайда, къачан туугъанды? 2) Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабын ким окъугъансыз? Очерк деб неге айтадыла? д.а.к.

VII. Грампластинкагъа тынгылау.

* * *

Къыркъ биринчи дерс — тил ёсдюрюу: сурат бла ишлеу.

* * *

Эбзеланы Ханафий

(1904—1977)

Эбзеланы Зулкъарнайны джашы Ханафий 1920 джыл Ташкёпюр элде туугъанды. Эл школну бошаб, 2—3 джылны Микоян-Шахарда типографияда ишлегенди. 1940 джыл Ханафий Къызыл Аскерге чакъырылады. Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринден башлаб, ол бошалгъан кюннге дери Ханафий уллу урушла баргъан джерледе айланнганды.

Ханафий ёхтемликни, батырлыкъны, уруш ётерге усталыкъны юлгюсюн тенглерине кёргюзтгенлей тургъанды. Ётген джигитликлери ючюн, Ёбзе улу талай орден, медал бла саугъаланнганды. Аскер къуллукъдан Ханафий майор чыны бла къайтханды.

Ол Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин заочно бошагъанды. 1958 джылдан башлаб, «Ленинни байрагъы» газетни бёлюмюню тамадасы, редакторну заместители, радиокомитетни редактору, район газетни редактору, область китаб басманы баш редактору болуб ишлегенди. Арт джыллада уа «Ленинни байрагъы» газетни энчи корреспонденти болуб ишлей энди.

Ёбзе улу КПСС-ни члени эди; СССР-ни Журналистлерини союзуну члени эди.

1958 джылдан башлаб, Ханафий статьяла, очеркле, хапарла джазыб тебрейди.

Ол талай китабха редакторлукъ ётгенди, рецензияла джазгъанды, талай джаш джазыучуну къол чыгъармаларын (рукопислерин) сюзгенди, болушханды.

Ханафий Уллу Ата джурт къазауатда кеси кёрген, кеси да ичинде болгъан урушланы юсюнден «Бычакъны ауузунда», «Мунир» деген повестлени джазгъанды. «Къанаматны джуртунда» деген повестде Ханафий тау элдеде Совет власть салыр ючюн баргъан кюрешни кёргюзеди.

Сабийлеге атаб Ханафий талай хапар джазгъанды. Аны джазгъанында энчи хаты белгилиди: тили тынчды, ачыкъды.

Ханафийни творчествосу толусу бла онунчу классда окъулады.

1. Бычакъны ауузунда. Черкесск, 1966.
2. Къанаматны джуртунда. Черкесск, 1970.

Ханафийни чыгъармаларыны юсюнден

А. И. Караева. О военной прозе в современной карачаевской литературе. Черкесск, 1971., 78—104 бетле.

* * *

Къыркъ экинчи дерс

Дерс ни темасы: Эбзеланы Х. «Марал», («Мунир» деген повестден. Биринчи кесеги).

Дерс ни мураты: Сабийлени Ата джуртха сюймекликлерин терен этиу, текст бла ишлерге юретиу.

Дерс де окъуу керекле: альбом (сочинение, нарт сёзле джазылгъан уллу Ата джурт къазауатны юсюнден).

Дерс ни барыуу — ушакъ халда.

I. Соруула:

1. Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабын ким окъугъанды? (Устаз бу китабны юсюнден сабийлени окъургъа учундургъан талай сёз айтады).

2. «Темир атлы» деген очеркни хапарын джарашдырыб ким айтыр? (2—3 сабийге сорады).

3. «Джигитлик ёлмейди» деген темагъа джазгъан планын ким окъур?

4. Бу очеркден сора сиз башха очерк окъугъанмысыз?

(Юй ишни бу халда бегитирге боллукъду).

II. Жангы дерс:

1. Устазны авторну юсюнден ушагъы.

2. «Бычакъны ауузунда» деген повестни юсюнден ушакъ.

3. Сёзлюк иш: *туу санлы, фюрер, быргъады, адъютант, джюйюсхан.*

4. Устаз кесгип окъуйду, хар кесекчигин тинтеди.

Сабийле, бу юзюкчюкде кимни юсюнден айтылады? Юзюкге къаллай ат атайыкъ?

Иги къарагъыз, къаллай тенглешдириуле тубейдиле?

Сабийле: Сыргъалары салыныб, кюмюшча, табакъбет, гардошбурун, эмен томурауча, джауда бишген тишмекча.

5. Сабийлеге кесгин окъутады, хапарны айтдырады. Эм бек къалайын джаратдыгъыз? Нек джаратдыгъыз? (Бу халда тинтерге боллукъду).

III. Э н ч и и ш.

1. Тенглешдириулени табыу.

2. Солдат бла подполковникни ушагъы.

а) Подполковникни нек махтайды солдат?

б) кесин нек аманлайды?

в) Солдатны сёзлери подполковникни джанына джарадыламы?

г) Подполковник солдатны нек къыстады?

3. Капитан Рудольф подполковникден къаллай буйрукъ алды?

(Бу халда бардырыргъа боллукъду устаз джангы дерсни бегитиуню).

IV. Ю й г е и ш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

V. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден устаз талай сочинение, назму, нарт сёз окъуйду, сюзеди, тинтеди.

Сабийледен джууабла излейди талай соруугъа.

Сабийле, сиз къаллай назмула, хапарла билесиз уллу Ата джурт къазаутны юсюнден?

Сабийле: Хубийланы Османны «Тенгле», «Аманат» деген чыгъармалары.

Байрамукъланы Халиматны «Къралыма», Акъбайланы Азретни «Анам» деген чыгъармалары, д.а.к.

Къаллай нарт сёзле билесиз уллу Ата джурт къазауатны юсюнден?

Сабийле: «Уруш халкъны джаууду»; «Елюмсюз къазауат болмаз»; «Сыналмай тулпар танылмаз», д.а.к.

Бизни областда сиз кимлени билесиз «Совет Союзнун Джигити деген атны джюрютген?

Сабийле: Багъатырланы Умарны джашы Харунну, Къасайланы Муссаны джашы Османны, д.б. (Устаз сабийледен толу джууабла излерге, джетишдирилмеген джерлерин джетишдирирге борчлуду).

VI. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

Къыркъ ючюнчю дерс

Дерсни темасы: «Марал» («Мунир» деген повестден II кесеги).

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу. Ата джуртха суюмекликлерин терен этиу.

Дерседе окъуу керекле: карточка, нарт сёзлени джыйымдыгъы.

Дерсни барыу — ушакъ, соруу халда.

1. Юй ишге кёз джетдириу. (2—3 сабийге кесгин окъутуу, бир сабийге хапарын айтдырады).

II. Текст бла ишлеу.

Биринчи къауум — энчи окъуйду юзюкню эм суюген, джаратхан джерине ат атайды, хапарын айтады.

Экинчи къауум — повестде тенгleshдириулени табыб, тетрадлагъа джазады (*тойгъан ийнекча, учхунча, къызгъан арауунча, алтын бояуча*, д.а.к.).

1. Повестни бу юзюгюне «Марал» деб нек атагъанды автор?

2. Сиз не атарыкъ эдигиз?

3. Повестде фашистлени джаныуар кыылыкълары къалай кёрюнеди?

4. Фашистлени маралгъа не иннетлери бар эди?

5. Совет солдатла не этдиле маралгъа? д.а.к.

III. Этилген ишлени тинтиу, багъа бериу.

IV. Юйге иш. Бир эпизодну хапарын джазаргъа.

V. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка:

1) Тенгleshдириуле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

2) Белгилеуле къаллай сёзледиле?

Экинчи карточка:

1) Назмуну магъанасын ачыкълау.

2) Тюбю сызылгъан сёзлени тинтиу:

Къанлы душман джерибизге джутланыб,
Кёб кыйынлыкъ, **зарауатлыкъ** салса да,
Туугъан Джуртум, къалмагъанса **кюл болуб**,
Тауунг, тюзюнг бомбаладан толса да!

Ючюнчю карточка:

1) Уллу Ата джуртубузну юсюнден кьаллай нарт сёзле билесиз?

2) Ата джуртубузну юсюнден кьаллай назмула, джырла билесиз?

* * *

Къыркъ тёртюнчю — къыркъ бешинчи дерсле —
сочинение: «Емюрлюк шохлукъну джел элтмез!»

Тёппеланы Сулемен

(1918)

Тёппеланы Бисону джашы Сулемен 1918 джыл Кёнденлен элде туугъанды. Ол Къабарты-Малкъар университетни физика-математика факультетин бошагъанды. Талай джылдан бери да китаб басмада редактор болуб ишлейди.

Сулемен хапарла джазады. Ала школ сабийлеге, джаш тёлуге аталыб джазылсала да, уллула суюуб окъуйдула.

* * *

Къыркъ алтынчы дерс

Дерс ни темасы: Тёппеланы Сулемен. «Атам урушдан кьайтса».

Дерс ни мураты: Совет адамла бир иннетде Джуртубузну фашизмден сакълагъанларын кёргюзтюу.

Дерс де окъуу керекле: граммпластинка, Совет Союзу Джигити, карточкала, нарт сёзлени джыйымдыгъы.

Дерс ни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Соруула:

1. Повестни юзюгюне «Марал» деб нек аталгъанды?

2. Повесть деб неге айтадыла?

3. Чыгъармада фашистлени джаныуар кылыкълары къалай кёрюнеди?

4. Джауну солдатлары маралгъа не иннет бла къарагъандыла?

5. Совет аскерчиле уа?
6. Ким окъур джазгъан сочинениесин?
(2—3 сочинениени окъуйдула сабийле, устаз багъа береди; соруулагъа толу джууабла излейди).

II. Джангы дерс:

1. Авторну юсюнден, джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Сёзлюк иш.

3. Бир-эки иги окъугъан сабийге кесгин окъутады. Кесини сёзлери бла, ангылагъаныча, текстге джууукъ, ким айтыр хапарын? (Сабийле хапарын айтадыла). Къалайын бек джаратдыгъыз бу хапарны?

Сабийле: Аймелек бла Саматчыкъны ушакълары.

Саматчыкъны джаралылагъа кёгетле элтиб, аланы ушакъларына тынгылагъан джерин джаратама.

Саматчыкъны атасыны къабырына Степан къоз терекле орнатыргъа айтхан джерин джаратама, д.а.к.

III. Соруула:

1. Самат Степан бла къалай шагърей болгъанды?
2. Саматны атасы ким эди, къайда эди?
3. Самат къоз терек бла къозланы аллай бир нек багъалатханды?
4. Фашистле къоз терекни кесгенлеринде, Саматны анга къаллай бир къыйналгъанындан ким айтыр хапар?

IV. Юйге иш: 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.
2) «Степан бла Саматчыкъ» деб хапарчыкъ джазаргъа.

V. Текст бла ишлеу.

1. Зекерияны къалай ёлгени, Степанны, пионерлени аны къабырына къалай къарагъанларыны юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.

2. Степан бла Саматны ушагъын бетледе окъугъуз.

3. Амманы сёзлерин табыгъыз.

4. Сиз, Саматны орнунда болсагъыз, къалай этерик эдигиз, джарашдырыб хапар айтыгъыз.

VI. Грампластинкагъа тынгылау.

1. Джырны къайсы тизгинлерин бек джаратасыз?
2. Джыр не заманны кёргюзтеди, къаллай джашауну?
3. Джырны макъамы адамны джюрегин джазамыды?
4. Орусча къаллай джырла билесиз къазауатны юсюнден? д.а.к.

5. Къаллай назмула билесиз Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден?

6. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз? (Устаз сабийледен толу джууабла излейди, джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди).

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм алыу.

* * *

Къыркъ джетинчи дерс — Тёппе улуну чыгъармаларына экинчи сагъат.

* * *

Къыркъ сегизинчи дерс — тил ёсдюрюу: Уллу Ата джурт къазауатда болгъанла бла тюбешиу.

* * *

Къыркъ тогъузунчу — эллинчи дерсле — изложение: «Атам урушдан къайтса».

Джаубаланы Хусей

(1937)

Джаубаланы Мухаджирны джашы Хусей 1937 джыл Тёбен Тебердиде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора Совет Аскерде къуллукъ этгенди. Андан бери «Ленинни байрагъы» газетни редакциясында ишлейди.

Ал класслада Хусейни талай назмусун, хапарын окъуйдула.

Хусей 1957—58 джыллада, аскерде къуллукъ этген заманында огъуна, джазыб тебрегенди. Аны биринчи назмулары ол джыллада газетледе басмалангандыла.

Хусей назмула, поэмала, очеркле, балладада джазады. Аны биринчи китабы («Атамы сёзю») 1963 джыл чыкъгъанды. Китаб Лениннге аталгъан назмудан башланады.

«Партиягъа» деген назмусунда поэт совет халкъны алгъа уруб баргъан насыб джашауу партияны кючюнден болгъаныны юсюнден джазады:

Сенсе бизни,
Ана кибик, къолунгда,
Къучагъында ёсдюрген,
Кюнден кюннге
Ленинизмни джолунда
Насыблагъа ётдюрген.

Халкъда иги адетлени, ишленмекликни шартларын толу сакълауну, аталаны намыслы, хорлам джолларын тутууну автор джашауда баш ишлени бирине санайды. «Ата сёз» деген назмуда бу иннет айтылады. Хусей ата сёзге терен къараргъа чакъырады.

Китабда урунуугъа аталгъан талай назму барды. Поэтни экинчи китабы «Нюзюрюм» 1966 джыл басмаланганды. Бу назму китабда поэт кесин халкъны аллында борчлугъа санайды, аны борчу уа окъуучулагъа иги сёз айталса, ол айтхан сёзле адамлагъа джарасала.

Хусейни «Кюзгю» деген китабы (1969) назмула бла баллададан къуралыбды. «Сёлешедиле ёлген солдатла» деген баллада къарачай поэзияда белгили чыгъармаланы бириди. Китабны экинчи кесеги сюймеклик лирикады.

Джауба улуну «Шууулдайдыла наратла» деген китабы эки бёлюмден къуралыбды. Биринчи бёлюмю «Мамырлыкъгъа — алгъышым, къазауатха — къаргъышым», экинчи бёлюмю «Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла».

Китаб «Джерни джарыгъы» деген белгили поэма бла башланады. Аналагъа, аталагъа сюймекликни юсюнден Хусейни талай назмусунда айтылады. «Аналары кёзлери» деген назмусун ол былай башлайды:

Эм татлы джыр
Къайсы болур дуняда?—
Аналары
Учундургъан сёзлери.
Эм джарыкъгъа саналгъан а не затды?—
Апаланы
Тюрсюнлери, кёзлери.

1975 джыл Джауба улуну «Чагъадыла балийле» деген китабы чыкъгъанды. Анда бир поэма бла он назму басмалангандыла. «Маяковский бла сёлешу» деген поэманы Хусей СССР-ни 50-джыллыгъына атагъанды. Ол анда Ленинни юсюнден Маяковский бла ушакъ этеди.

Бир иннет
синггенди
хар бирибизге:
Ленин бла
Партия
бирдиле бизге.
Совет джурт —
бу байрам —
Ильичникиди,

Илынч а
 ёмюрге
 Ма бизникиди!
 Биз аны
 аты бла
 башлайбыз ишни,
 Анданды
 джашауда
 хар атламыбыз —
 Ленинден
 башланады
 Совет къралыбыз!

Бу китабда къазауатны кыйынлыгъын суратлагъан, совет адамланы джауну аллында къадамача сюелгенлерини юсюнден джазылгъан назмула бардыла. Сёз ючюн, «Джолла», «Чагъадыла балийле», «Шохлукъ» (баллада), «Джерни, кёкню аты бла да», «Кюн бла джулдуз» (баллада).

Хусейни сабийлеге джазгъан назмулары 30-дан атлайдыла. Ала сабий литературада белгилдиле.

Поэтни талай назмусуна макъам салыныб, ала джыр болуб джырланадыла. Сёз ючюн, «Шохлукъ», «Булбул», «Эки джюрек», «Наратла», дагъыда башхала. Аны башха тиллеге кёчюрюлген назмулары да бардыла. Ол орус, украин тилледен ана тилге талай назму кёчюргенди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атамы сёзю. Черкесск, 1960.
2. Ньюрююм. Черкесск, 1966.
3. Кюзю. Черкесск, 1969.
4. Шууулдайдыла наратла. Черкесск, 1971.
5. Чагъадыла балийле. Черкесск, 1975.

Джауба улуну творчествосуну юсюнден

А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

Элли биринчи дерс

Дерсни темасы: Джаубаланы Хусей. «Сёләше-
диле ёлген солдатла».

Дерсни мураты: Къралны джер юсюнде ра-
хатлыкъ, шохлукъ ючюн кюрешин ачыкълау, тил бай-
лыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: магнитофон, карточ-
кала, авторну сураты, альбом «Элчилерибиз».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге кёз джетдириу. (Этилген ишлени тинтиу,
багъа бериу.)

II. Джангы дерс:

1. Устазны ушагъы авторну юсюнден.

2. Устазны ушагъы джангы дерсни юсюнден. «Сё-
ләшедиле ёлген солдатла».

а) Халкъгъа рахатлыкъ ючюн кюреш, ол кюреш-
де джигитлик.

б) Рахатлыкъ урунган халкълагъа эм керекли
зат болгъаны.

Чыгъармада талай сёзге тюртюллюкбюз, иги ангы-
лашынмагъан, эс бёлюгюз. Сёз ючюн: *душман, къу-
уат, мамырлыкъ, берекет, эсгертме, къаджыкъмай, чы-
ныкъгъан*, д.а.к. (Устаз бу сёзлени айыртады, юлгюле
келтиреди.)

3. Сабийле магнитофоннга тынгылайдыла, чыгъарма
магнитофонда джазылыбды.

4. Сабийлеге окъутады.

Сабийле, бу тизгинлени магъаналарын къалай ан-
гылайсыз?

...Сабий туугъан къууанчда. тойда, оюнда да,
Халкъым этген хорламда, джангы оюмда да
Эштеме мен сёзлерин ёлген солдатланы
Эм кёреме аланы ётгюр сыфатларын.

Ёлгендиле джигитле, борчла сала бизге,
— Сабанлада бир дуппурда
Тынгылачы, джаш тенгим, ала айтхан сёзге:
Басдырылыб джорукъдача,

Шошлукъ басыб, джер юсюнде
Уюгъанды, кърорлукъдача
Ёлген солдат, байрагъынгы тутуб ёрге,
Ант этеме аны сыйын тюшюрмезге! —

(Бу халда тинтеди устаз чыгъарманы магъанасын сабийле бла).

5. Сабийле кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла.

III. Э н ч и и ш.

Биринчи къауум — чыгъармада Ата джуртха суюмекликни юсюнден айтылгъан джерлени табады, чыгъарманы баш магъанасыны юсюнден хапар айтады.

Экинчи къауум — Тенгleshдириулени, табигъатны сыфатын кёргозген тизгинлени табады.

Ючюнчю къауум — бек джаратхан джерлерин азбар этедиле.

(Устаз хар этилген ишге багъа берирге, тинтерге борчлуду.)

IV. Ю й г е и ш: 1) Кесгин окъургъа, хапарын айтыргъа. 2) Суюген, джаратхан джеринден 20 тизгинни азбар этерге.

V. Тил ёсдюрюу.

1. «Элчилерибиз» деген альбомгъа къарайдыла, талай оюм этедиле.

2. Карточкала бла ишлеу.

Карточка № 1:

1) Уллу Ата джурт къазауатха ненча адам кетгенди элибизден?

2) Уллу Ата джурт къазауатда ёлгенледен кимлени билесе?

3) Къарт атанг, къарт ананг къазауат джылланы юсюнден не хапар айтадыла?

Карточка № 2:

1) Сен бу альбомгъа не джазгъанса?

2) Сизни ючюн джан берген джигитлени юсюнден сен не хапарла джыйгъанса къартладан?

3) Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден къаллай нарт сёзле, джырла, назму билесе? (Устаз толу джууабла излейди хар соруугъа, сабийлени джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.)

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Элли экинчи дерс — сочинение (эркин темагъа).

* * *

Элли ючюнчю дерс — классдан тышында окъулгъаны юсюнден ушакъ.

* * *

Элли тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Хубийланы Осман. «Акъ кёгюрчюн».

Дерсни мураты: Рахатлыкъ не ючюн керекди? Бизни кърал не ючюн кюрешеди?

Дерсде окъуу керекле: Хубийланы Османны портрети, альбом «Ёмюрлюк шохлукъну джел элтмез», грампластинка «Шохлукъ»

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге къарау (2—3 сабийге сорады юй ишни).

II. Джангы дерс. (Хубийланы Османны биографиясын эсге тюшюрюу.)

Хубийланы Османны чыгъармаларындан несин окъугъансыз?

(Устаз толу джууаб излерге борчлуду сабийледен.)

Рахатлыкъны, шохлукъну юсюнден къаллай джырла, назмула, нарт сёзле билесиз?

Бюгюн биз Хубийланы Османны «Акъ кёгюрчюн» деген чыгъармасын (назмусун) окъурукъбуз. Иги эс бёлююз.

«Акъ кёгюрчюн» деб нек атагъанды назмусуна Осман?

Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады. Хар тизгинни тинтеди.

Сабийле кесгин окъуйдула, кеслерини сёзлери бла хапарын айтадыла.

III. Соруула бла иш:

1. Назмуда Хубийланы Осман табигъатны не заманын суратлайды? Қъалай?

2. Назмуда кѣгюрчюнню тюрсюнюн къалай суратлайды автор?

3. Кѣгюрчюн нени белгисиди? (Рахатлыкъны, шохлукъну, мамырлыкъны.)

4. Рахатлыкъны, шохлукъну юсюнден къаллай нарт сѣзле, назмула, джырла билесиз?

5. Джашчыкъла кѣгюрчюнден кѣз нек алмайдыла?

6. Джашчыкъ кѣгюрчюнюн нек сатмайды?

Дуниягъа рахатлыкъ не ючюн керекди? «Насыб сатылмай» деген сѣзлени къалай ангылайсыз?

7. Бизни кърал рахатлыкъ ючюн къалай кюрешеди?

(Устаз хар соруугъа толу джууаб излейди, сабийле джетишдиралмагъан джерлерин джетишдиреди.)

IV. Ю йге иш. Назмуну азбар этиб келирге, рахатлыкъны, шохлукъну юсюнден нарт сѣзлеге юренирге, джазаргъа.

V. Текст бла ишлеу.

1. Назмуда тенгешдириулени табыгъыз. (Къурмашча, чий дарий, д.а.к.)

2. Авторну сѣзлерин табыгъыз назмусунда.

3. Назмуда джашчыкъны сѣзлерин табыгъыз.

4. Кѣб магъаналы сѣзлени табыгъыз (джаз, кѣк, акъ, кюл, кез, тюз, аууз, ач, д.а.к.).

Бу сѣзлеге омонимле табадыла, айтымла къурайдыла.

5. Назмуну тил байлыгъы къалайды? (Устаз толу джууабла излерге борчлуду.)

VI.) Грампластинкагъа тынгылау — «Шохлукъну джыры». (Джаубаланы Хусей.)

1. Джырны кесгин окъуу.

2. Джырны макъамы, сѣзлери.

3. Сабийлеге джырлатыу.

4. Альбомдан джырла, назмула, сочиненнеле окъуу.

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Элли бешинчи дерс

Дерсни темасы: Хубийланы Осман. «Ана».

Дерсни мураты: Сабийлени интернационалист иннетлерин терен этиу, билимлерин ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Хубийланы Османны портрети, карточкала, иллюстрацияла «Петя бла таулу ананы тюбешиулери».

Дер с и б а р ы у у — ушакъ, соруу халда.

I. Соруула:

Ким айтыр, юйге не берилген эди? Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан бармысыз? (2—3 сабийден со-
рады юй ишни.)

«Насыб сатылмайды» деген сёзлени къалай ангылай-
сыз?

Кёгюрчюн нени белгисиди? (Устаз толу джууабла
излерге, багъа берирге [борчлуду].)

II. Джангы дерс.

1. Устазны ушагъы авторну юсюнден.

2. Джангы дерсни юсюнден.

3. Литературада чыгъарманы герою деб неге айта-
дыла?

Суратлау чыгъармада кёрюннген, кесини энчи шарт-
лары, халиси бла белгиленнген адамгъа чыгъарманы
герою дейдиле. Халисинде кесини заманыны шартларын
джюрютген, къылыгъы башхалагъа юлгю болгъан аш-
хы адамгъа иги халили (асыл) герой дейдиле.

Кесини халисинде чирик адетлени джюрютген, чюй-
ре къылыгъы болгъан, халкъгъа, Ата джуртха сууукъ
къарагъан адамгъа осал халили (асылсыз) герой дей-
диле.

Иги эс бёлюб тынгылагъыз, сабийле, биз Хубийланы
Османны «Ана» деген хапар юзюгюн окъурукъбуз. Бу
хапарда къаллай геройланы юсюнден джазылады?

4. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады. (Бу
сёзле къангада джазылыбдыла: *сескекли, тегене, дам,
ётюрюк, харам, дау, бузулургъа, тылмач, дин*).

5. Сабийлеге кесгин окъутады, хапарын айтдырады.

III. Соруула бла иш:

1. Петя Голубков кимди, анга таулу тишируу къа-
лай къарагъанды?

2. Письмода не хапар джазылады?

3. Джашчыкъ эки джылны къайда тургъанды?

4. Петя бла Қыанитат къалай тюбешдиле?

(Устаз толу джууабла излейди сабийледен).

IV Юйге иш:

1. Окъуб, хапарын айтыргъа.

2. Сочинение джазыб келирге («Ёмюрлюк шохлукъ-
ну джел элтмез»).

V. Текст бла ишлеу.

Хапарда къалайын джаратдыгъыз, нек? Ат атагъыз. Бек джаратхан джеригизни кёзюгюзге кёргюзтюгюз.

Сабийле: Мен Петя бла Къанитат бир-бирин къуча-кълагъан джерни джаратама.

Мен Къанитатны Хусей бла демлешген джерчигин кёзюме кёргюзтюб, кесим да ичимден уруша турама Хусейге.

Мен Петяны письмосун джаратдым. «Багъалы ана-чыгъым!» — деб башлагъан джерчигин, д.а.к.

(Устаз талай юлгю келтиреди, иллюстрациягъа къарай, Къанитатны таза джюрекли, таза иннетли тиши-рыу болгъанын ачыкълайды сабийлеге. Петя Къанитатны джюрегинден, эсинден бир дакъикъаны таймагъанды.)

Петяны письмосу, аны келгени Къанитатны кёзле-рин ёрге ачдырмай тургъан сагъышларын чачдырадыла.

Къайда, тенглешдириулени ким табар? (Сабийле ич-леринден окъуб тенглешдириулени табадыла, сёз юч ю н: *къара кюнле, къачхы кюнча, бал бетли*, д.а.к.).

VI. Этилген ишлеге багъа берю, оюм алыу.

* * *

Байрамукъланы Халимат

(1918)

Байрамукъланы Башчыны кызы Халимат къарачай литератураны алгъа атлатханланы, атын айтдыргъан-ланы бириди.

Халимат Октябрь революция бла тенгди: ол 1917 джыл Къарачайны эм эски эли Хурзукда кёлу агъач ише уста болгъан таулуну юйюнде туугъанды.

Ол назмула, поэмала, хапарла, повестле, очеркле, романла джазады.

Халимат Москвада Литература институтну, андагъы Баш литература курсланы бошагъанды. Школда устаз болуб, газетни редакцисында, талай джылны Джазу-чуланы союзуна область белюмюню тамадасы болуб иш-легенди, литературада джетишимлери ючюн «Хурмет белгиси», «Халкъланы шохлугъу» орденле бла саугъа-ланнганды. Аны назмулары, хапарлары СССР-ни халкъ-

ларыны, аны кабик тыш къраллы тиллеге кѣчюрюлген-диле. 1978 джыл «Мать отцов» деген китабы Алма-Атада къазах тилде чыкъгъанды. Халиматны сѣзлерине «Последний изгнанник» деген опера джазылгъанды.

1939 джыл Халимат СССР-ни Джазыучуларыны союзуна членнге алыннганды, 1963 джыл КПСС-ге член болгъанды.

Халиматны творчеству бла сабийле биринчи класдан огъуна шагърей болуб тебрейдиле: «Школгъа биринчи кере» деген назмусун окъуйдула; экинчи классда «Къарылгъашчыкъ», «Юч ана бла юч бала», «Зоя Космодемьянская»; тѣртюнчю классда — «Ленин джашагъан юде», «Сени устазынг» деген чыгъармаларын окъуйдула.

Халимат 1936 джыл джазыб башлагъанды. Таймаздан аны назмулары газетде басмаланадыла, 1939 джыл а «Эки джюрек» деген пьесасын джазады.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында ол джаугъа къаршчы назмула джазады. Ала «Вперѣд за Родину! Ата джурт ючюн алгъа!» деген орус эмда къарачай тилледе 1941 джыл Микоян-шахарда чыкъгъан джыйымдыкъ китабда басмаланнгандыла.

Халиматны биринчи назму китабы «Сюйген тауларым» 1959 джыл басмаланнганды. Поэтни «Сюйген тауларын» окъуучула сюйюб окъуйдула. Китабны ал джанында назмула Ленинге, партиягъа, Октябргъа, шохлукъгъа, совет патриотизмге аталгъандыла. Бу назмулада таулуланы кюннге чыгъаргъан джангы джашау болгъаны толу суратланады.

Назмуларында Халимат сѣзню тюз айтыб къоймайды, адамны тюшюндюрюрча, ойлашдырырча, таукеллендирирча, алай джазады.

«Партиягъа бюсюреу» деген назмудан:

Партия,
 сенсе
 башы насыбны!
Партия,
 сенсе
 мыйысы халкъны!
Партия,
 оноуну алдынг къолгъа.
Партия,
 махтау!
Партия,
 бюсюреу санга!

Халкъгъа таза къуллукъ этуню юсюнден, адамлыкъны сыйын мийикде тутууну, халкъланы къарнаш шохлукъларыны юсюнден, эски-чирик адетлеге къаршчы китабда талай назму басмаланганды. Сёз ючюн, «Халкъгъа таза бол», «Шохлукъ», «Сени джашауунг башхагъа да болушсун», «Керти тенг», «Сюеме джашауну», «Насыб неди?», дагъыда башхала.

1962 джыл Халиматны «Къарчаны юйдегиси» деген повести чыгъады. 1963 джыл «Залихат» деген поэмасы энчи китаб болуб чыгъады. Эрикгенланы Залихат Уллу Ата джурт къазауатны заманында, къолуна сауут алыб, партизаннга чыкъгъанды. Уруш кюнлени биринде ол фашистлени къолуна тюшгенди, аланы къолларындан ёлгенди.

1964 джыл Халиматны «Джылла бла таула» деген романы чыкъгъанды. Литературовед Къагъыйланы Назифа айтханнга кёре, «Джылла бла таула» деген роман къарачай литературагъа къошхан джангылыкъланы бир къаууму быладыла: коллективизация, къарачай совет интеллигенцияны туугъаны, НЭП-ни заманы, таулу тиширыуланы джамагъат къуллукъгъа тырмашханлары, философия сагъышла бла лирика туракълаула.

Китабны баш герою Асланды, алай болса да эде къалгъан, литературада кеслерине орун алгъан геройла романда аз тюлдюле.

Халиматны хапарлары тил байлыкъ бла, джашауну тюз, терен кёргюзюу бла, джюрек сезимлени тыйыншлы суратлау бла бу жанрда биринчиледендиле. 1965 джыл аны энчи китаб болуб «Тиширыуну хапарлары» деген китабы чыкъгъанды. «Гырджын», «Айран», «Асиятны письмосу», «Къобан суу» деген хапарла авторну джюрек къыллары бла джазылгъандыла. «Мени джырым» деген чыгъарма уа, Халимат эртденликде кюн таякъны алыб, аны учу бла чууакъ кёкде джазгъан болур дерча, алайды.

Эссе жанр къарачай литературада биринчи кере бу китабда тюбейди.

1969 джыл чыкъгъан «Джырла!» — дедила тауларым» деген назму китабы окъуучулагъа уллу саугъа болгъанды. Бу китабны тематикасы кенгди, магъанасы теренди, суратлау чемерлиги мийикди.

Халиматны чыгъармачылыкъ ишинде поэзия бла проза кёзюулешиб келгенлей турадыла. Поэзиясы кёб орун ал-

са да, прозада да эм кёб джазгъанланы бириди. 1970 джыл «Чолпан» деген белгили романы басмаланганды.

1977 джыл чыкыгъан «Огъур» деген назму китабы окъуучулагъа огъур джол табханды. Поэт бу китабда поэзия джолгъа къалай келгенини юсюнден энчи назму джазгъанды. Аны джюрек сезимлери назмуда толу кёрюнедиле.

Хар къайры барсам да, таула биргемедиле, дейди поэт, таула меннге шыбырдангъанны тюшюреме къагъытха да, дейди. Алай а поэтни джюреги кенгди, саулай Ата Джуртха сюймеклиги уллуду, Ата Джуртсуз анга джашау да, насыб да, поэзия кеси да болмазларын биледи ол.

Халимат назмуларында айтханнга кёре, джюрегин саудан халкъгъа берирге Ата Джуртдан юренеди, джаугъа джаулукъ, шохха шохлукъ этерге Ата джуртдан юренеди.

Мени Ата джуртум Россия кибик,
Ариу болургъа сюеме мен да.
Мени Ата джуртум Россия кибик,
Джигер болургъа сюеме мен да.

Халимат халкъны аллында поэтни борчуну юсюнден кёб назмусунда айтады. Аны чыгъармачылыкъ ишинде биринчи орунну алгъан адамны джашаууду, аны къууанчыды, аны джюрек джарсыууду.

Бир затны юсю бла Халимат кёб затдан терен хапар айтады. Сёз ючюн, «Топракъ кесекде» бир гильзаны ичине сыйынган топракъны юсюнден айтады, алай а ол топракъ кесек анга джерни ауурлугъуча кёрюнеди, нек десегиз, ол аны Зоя Космодемьянскаяны фашистле асхан джерден келтириб, столну юсюне салыб турады.

Венокланы сонети биринчи кере къарачай литературарада Халиматны чыгъармачылыкъ ишинде тюбейди. Сёз ючюн, «Эртден». Сонет 14 тизгинден къуралады, сонетлени веногу 14 сонетден къуралады, кесинде да бир сонетни арт тизгини аны ызындан келген сонетни биринчи тизгини болуб келеди.

Халиматны талай назмусу, макъам салыныб, джыр болуб джырланадыла. Пушкинни, Лермонтовну, башха белгили поэтлени талай чыгъармаларын Халимат къарачай тилге кёчюргенди.

Къарачай поэзияны антологиясында Халимат кесине тыйыншлы орун алгъанды. Аны назмулары «Библиотека всемирной литературы» деген сериягъа киргендиле. (Том 180, 1977).

ЛИТЕРАТУРА

1. Эки джюрек. Микоян-шахар, 1939.
2. Сюйген тауларым. Черкесск, 1959.
3. Къарчаны юйдегиси. Черкесск, 1962.
4. Залихат. Черкесск, 1963.
5. Джылла бла таула. Черкесск, 1964.
6. Тиширыуну хапары. Черкесск, 1965.
7. «Джырла!» — дедила тауларым. Черкесск, 1969.
8. Чолпан. Черкесск, 1970.
9. Хапарла, повесть, тыш къралладан очеркле. Черкесск, 1974.
10. Огъур. Черкесск, 1977.
11. Люблю я жизнь. Черкесск, 1957.
12. Стихи. Черкесск, 1963.
13. Исповедь. Москва, 1965.
14. Весенний полдень. Ставрополь, 1966.
15. Дым очага. Черкесск, 1968.
16. Рассказ женщины. Ставрополь, 1969.
17. Песня моя. Ставрополь, 1971.
18. Снова в путь. Москва, 1972.
19. Суд аула. Ставрополь, 1973.
20. Утренняя звезда. Москва, 1974.
21. День за днем. Москва, 1975.
22. Всадники. Москва, 1977.
23. Мать отцов. Москва, 1977.

Халиматны творцовосуну юсюнден

1. Кагиева Н. Халимат Байрамукова. Очерк творчества. Черкесск, 1966.
2. Караева А. И. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. Михайлов В. Стихи горянки читают за рубежом. Газета «Ставропольская правда», 1960, 22 ноябрь.
4. Балтин П. И. Лирика советской горянки. Альманах «Ставрополье», № 1, 1960.
5. Краткая литературная энциклопедия, том I., Москва, 1962, 402 бет.

Элли алтынчы дерс

Дерсни темасы: Байрамукъланы Халимат. «Джерни джаш иелери». («Къарчаны юйдегиси» деген повестден).

Дерсни мураты: Сабийлени урунуугъа сүймекликлерин терен этиу.

Дерсе окъуу керекле: Байрамукъланы Халиматны сураты, карточкала.

Дерсн и барыу — ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге кёз джетдируу.

Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

Юйге не берилген эди, ким айтыр?

Сабийле: Юйге Хубийланы Османни «Ана» деген хапарын кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, сочинение джаргъа («Ёмюрлюк шохлукъну джел элтмез» деген темагъа).

(Юй ишни тинтедиле. 2—3 сабий этилген ишледен хапар айтадыла. Хубийланы Османни биографиясын къайтарадыла).

II. Джангы дерс.

1. Авторну, жангы дерсни юсюнден («Джерни джаш иелери») устазны ушагъы.

Сабийле, Байрамукъланы Халимат «Джерни джаш иелери» деб нек атагъанды повестине? Иги сагъыш этигиз.

2. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады. (Сабийлени китаблары ачыкъдыла).

3. Сабийлеге кесгин окъутады, кеслерини сёзлери бла хапарын айтдырады.

Ким айтыр, Джандет ийнек сауа тургъанлай, келини Кемисхан арбазгъа къалай кирди, нек кирди?

Сабийле: Джандет ийнек сауа тургъанлай, келини шыбла ургъанча, дженгил кирди.

Кемисхан джашын излей эди.

Хусейни табдымы анасы? Ол заманда Хусей къайда эди?

Сабийле, Кемисхан джашына тюбемеди. Ауузу от чагъыб, къайын анасына, джашына ачыуланыб, арбаздан атылыб чыкъды.

Кемисхан Хусейни излеген заманда, Хусей комсомол тенглерини бла конторда олтура эди.

Конторда не оноу этиле эди?

Къаллай лозунгла джазгъандыла?

Сабийле: Комсомол бригада къуралгъанды. Комсомол къызла, джашла фермала ишлерге чыгъадыла таугъа. Конторну аллында машинала снреледиле.

«Коммунизмни ишлеген джаш тёлуге махтау!»

«КПСС-ге махтау!» — деген лозунгла.

Къаллай къуанч барды конторну аллында, кимле джыйылгъандыла комсомолчуладан сора былайгъа?

Сабийле: Былайда уллу той-оюн, джашла, къызла тепсейдиле. Къууанч уллуду. Джыйылгъан къартла су-къланадыла: «Насыблыла. Бусагъатда алача джаш бо-луб, бу насыблы, мелхум, джарыкъ джашауда бир иш-лер эди, иги сагъан», — деб.

Сент къаллай сёзле айтыб ашырды комсомолчу-ланы?

Ким окъур китабдан Сентни сёзлерин?

Сабийле: Джолдашла, бойнугъузгъа сыйлы борчну алгъансыз. Комсомол дуниягъа туугъанлы бери... (Бу халда бегитирге боллукъду джангы дерсни).

4. БАМ-чыланы юсюнден сиз не билесиз? Сиз ала-гъа не бла болушасыз?

5. Сабийлеге хапарын айтдырады, кеслерини сёзле-ри бла, ангылагъанларыча.

III. Ю й ге иш: 1) Кесгин окъуб хапарын айтыр-гъа. 2) Урунууну, ишни юсюнден нарт сёзлеге, назму-лагъа юрениб келирге.

IV. Бегитиу.

1. Байрамукъланы Халиматны сиз несин окъугъан-сыз? (Сабийле талай назмусун айтадыла азбар).

2. Бусагъатда къайда ишлейди Халимат?

3. Бюгюн несин окъудукъ Халиматны?

4. «Джерни джаш иелери» деб нек атагъанды бу ха-парны юзюгюне?

(Устаз толугъа джууабла излейди, сабийле толтурал-магъан джерлерин толтурады).

V. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

* * *

Элли джетинчи дерс

Дерсни темасы: Байрамукъланы Халимат. «Джерни джаш иелери» («Къарчаны юдегиси» повест-ден).

Дерсни мураты: Джашауда джигерликге, ал-чылыкъгъа тырмашууларын бегитиу, ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Ал-гъа», нарт сёзлери болгъан альбом «Ишлемеген аша-маз».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Соруула:

Къаллай нарт сёзле юрениб келгенсиз ишни, урунуу юсюнден?

Сабийле: «Иш джашауну тутуругъуду», «Иш атынгы айтдырады»; «Иши барны — ашы бар»; «Иши джокъну — ашы джокъ»; «Ишлеген — насыбны башы»; «Ишлегенни — ашы татлы»; «Урунуу — джашауну къууанчы»; «Урунмагъан байынмаз»; «Урунуу — берекет, сый»; «Урунуу — байлыкъны гезени».

(Устаз, тюз айтдырыб къоймай, хар айтылгъан сёзню тинтерге, юлгюле келтирирге борчлуду).

С ё з ю ч ю н: Бизни элде кимлени билесиз урунууу джигерлеринден? Районда уа? Областда уа? Иги ишлеген, урунган адамлагъа къаллай сый, махтау бериледи бизни къралда? д.а.к. (Бу халда тинтерге боллукъду).

Къаллай назмула, джырла, хапарла билесиз ишни, урунууу юсюнден?

Сабийле: Гочияланы Софияны «Тиширыуну джигитлиги», Суююнчланы Азаматны «Джигер къолла», Байкъулланы Абдул-Керимни «Урун энтда» деген чыгъармалары, д.а.к.

Устазны болушлугъу бла сабийле хар сёзню магъанасын ачыкълайдыла.

II. Д ж а н г ы д е р с. Хапарны экинчи кесеги.

1. Устаз хапарны экинчи кесегин сабийлеге энчи окъутады (ичлеринден).

Сабийле, къангада джазылгъан сёзлеге тюбесегиз, иги эс бёлюгюз, не магъананы тутадыла бу сёзле? (*Деменгили, тылдан, кёз байланнгынчы, стипендия, сакъаллыкъ, шатыр, хурмет, мыллык, мурукку, д.б.*)

2. Соруула:

Джаш телю колхозгъа ферма ишлеуде къалай кюрешгенди?

Айырылыб кимле иги ишлегендиле?

Къызла не ишни тындыра эдиле?

Къызла, джашла тенгликни къалай тутхандыла?

Хамит, джукъламай, не сагъышла эте эди?

Хызырны халисин нек джаратмайдыла?

Юнюс къаллай адамды?

Хусей ишин кимни ишине ушатыргъа кюрешеди? (Павел Корчагинни).

Сиз къалай урунасыз ара мюлкде? (д.а.к.)

(Устаз толу джууабла излейди, сохталаны джууаб-ларына болушады).

III. Ю й ге и ш:

1. Хапаргъа план салыб келигиз (классда сочине-ние джазарыкъдыла). «Джаш тѣлю ара мюлкде уруна-ды».

2. Тенгleshдириулени табыб, тетрадарыгъызгъа джазыб келигиз.

IV. Тил ёсдюрюу. 1. Комсомолну бюгюннгю ишини юсюнден ким айтыр хапар? БАМ-ны, Целинаны юсюн-ден.

* * *

Элли сегизинчи дерс — Байрамукъланы Халиматны чыгъармаларына ючюнчю сагъат.

* * *

Элли тогъузунчу дерс — сочинение: «Джаш тѣлю ара мюлкде урунады».

Боташланы Абидат

(1902)

Къарачайны биринчи поэтессасы Боташланы Аби-дат, Джагъафарны кызы, 1902 джыл Къартджурт эл-де туугъанды. Абидатны джазгъанлары 1924 джылдан бери басмаланадыла. 1924 джыл «Таулу джашау» га-зетни биринчи номеринде Абидатны «Эгечле, къара-нгылыкъны къояйыкъ» деген назмусу басмаланнганды. 1924 джыл Ленинни юсюнден назму джазгъанды.

Къуру ол экисинден сора джукъ джазмай къойса да, Абидатны аты къарачай литературада джашарыкъ эди.

1927 джыл Абидат Пролетар джазыучулары ассоци-ациясыны члени болгъанды, 1934 джылдан бери СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члениди. Талай джылны устаз болуб ишлегенди, энди уа пенсиядады.

Ал класслада Абидатны талай назмусу окъулады.

1929 джыл Абидат «Окъугъан кызы бла джахил кызы» деген пьесаны джазгъанды. 1930 джыллада са-бий литературагъа уллу эс бѣледи. Ол заманда сабий чыгъармала къарачай литературада аз болгъандыла. Джети-сегиз джылны ичинде аны «Къызчыкъ бла къо-янчыкъ», «Айхан бла суутлары», «Илкер» деген китаб-лары чыгъадыла.

Абидат назмула, поэмала, хапарла, повестле, пьесала джазады. 1964 джыл аны «Сайланганлары» чыкыгъандыла. Анда назмулары, хапарлары, «Ачей улу Ачез» деген пьесасы, дагыда башха чыгъармалары басмалангандыла.

«Партиягъа» деген назмусунда Абидат партияны тиширыулагъа кенг джол ачханыны юсюнден энчи айтады:

Тиширыуну джолгъа салгъан,
Аны джанын отдан алгъан,
Хаман алдан алгъа баргъан,
Сенсе, сыллы партиябыз!

Ленинни юсюнден къарачай тилде биринчи назмуну 1924 джыл Боташланы Абидат джазгъанды. Назмуну аты — «Устазыбыз Лениннге». Бир строфасын келтирейик:

Устаз Ленин бюгюн кюн,
Бизни кьоюб кетсе да,
Аны джолу джашарыкъды,
Ксб ёмюрле ётсе да.

Абидат Къызыл Аскерни юсюнден эм алгъа назму джазгъанланы бириди. Назмуну ол 1927 джыл джазгъанды.

Валентина Терешкова космонавт болгъаны Абидатны эки къат къууандыргъанды. Дунияны башында биринчи космонавт-тиширыу совет къралны адамы болгъаны таулу тиширыугъа энчи къууаншча болгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу. Нарсана, 1931.
2. Илкер. Нарсана, 1931.
3. Айхан бла сауутлары. Микоян-шахар, 1936.
4. Къызчыкъ бла къоянчыкъ. Микоян-шахар, 1936.
5. Къызчыкъ бла къоянчыкъ. Черкесск, 1964.
7. Джашауум. Черкесск, 1972.
8. Слово о заветном. Черкесск, 1975.

Абидатны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Алтымышынчы дерс

Дерснин темасы: Боташланы Абидат. «Джазгъы танг».

Дерснин мураты: Сабийлени табигъатха сыймек-ликлерин терен этиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети. Грампластинка «Джылны чакълары».

Дерснин барыуу — ушакъ, соруу халда

I. Классха соруула:

Ким айтыр, джылны не заманыды бусагъатда?

Сабийле: Бусагъатда джазды. Май айды.

Джылны къайсы чагъын бек сюесиз? Нек?

Сабийле:

Мен джазны сюеме. В. И. Ленин джаз айда туугъанды.

Биринчи космонавт Ю. А. Гагарин космосха биринчи джол ачханды джаз айда.

Мен джазны сюеме. Болгъан кёгериб, кёк кюкюреб, джангур джаууб, жанкылыч туруб, кёкню кыйыры кызарыб, джер бла кёк бир-бирине джетгенча, табигъат айырылыб, джаз къалай ариу болады?

Барыгъыз да джазнымы сюесиз?

Сабийле: Мен къачны сюеме. Уллу Октябрь революция халкълагъа баш эркинлик бергенди къач айда. СССР-ни жангы Конституциясы къачда бегитилгенди. Комсомол къачда туугъанды. Байлыгъыбызгъа халкъ къачда къууанады. Мени анам да къачда туугъанды. Ноябрьда биз парадха барабыз.

Къаллай назмула билесиз джазны юсюнден?

Сабийле: Биджиланы Асхатны «Джаз» деген назму-сун.

II. Грампластикагъа тынгылау.

Зумакъулланы Танзиляны «1 Майгъа», Бостанланы Хасанны «Гокка хансчыкъ» деген назмуларына тынгылау.

Сабийле, джазыучу сёзле бла, къобузчу къобуз бла, суратчы сурат бла кёргюзтеди джылны чакъларын.

Пластинкагъа тынгылау (П. Чайковский. «Джылны чакълары»).

Кёзююрге къалай кёргюзтесиз джазны, къаллай макъам бла ачыкълайды джазны сыфатын? (Сабийле грампластинкагъа тынгылайдыла, сюездеиле).

III. Джангы дерс.

Талай зат айтдыгъыз, грампластинкагъа тынгыладыгъыз. Энди Боташланы Абидатны «Джазгъы танг» деген назмусун окъуюкъ, тинтейик.

1. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

2. Устаз назмуну кесгин азбар окъуйду. (Сабийлени китаблары джабылыбды).

3. Сёзлюк иш бардырады.

Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Мийик таулада сабыр олтургъан,
Юс байлыкълары келбет толтургъан.

(Устаз *келбет* деген сёзню айырыб тинтеди, анга синонимле келтиреди).

Тамаша таула хурмет келтирген,
Ич байлыкълары хазна бердирген,
Ичинде алтын, кюмюш тёгюлген.

Бу тизгинлени ичинден айырыб, *тамаша, хурмет, хазна* деген сёзлени айырыб тинтеди, синонимле табады).

Джашил чегетли кенг чатларында
Ёкюрюб чабхан субай буулары,
Шоркьулдаб акъгъан дарман суулары.

(Тюбю сызылгъан сёзлеге синонимле табадыла, магъаналарына кёре тинтедиле, д.а.к.).

Хар тизгинни ангылагъаныча, кесини сёзлери бла ким айтыр? (Сабийле, устазны болушлугъу бла джарашдырыб, хапарын айтадыла).

4. Талай сабийге кесгин окъутады.

Ким айтыр назмуну хапарын, кесини сёзлери бла джарашдырыб? (1—2 сабий хапар айтады. Бу халда бегитирге боллукъду назмуну).

IV. Юйге иш. Назмуну азбар этерге, башха назмулагъа да юренирге джазны юсюнден.

Соруула бла иш. (Къангада талай соруу джазылыбды).

Сабийле, иги сагъыш этигиз, соруулагъа толу джуабла хазырагъыз.

1. Бу назмуну ким джазгъанды?

2. Боташланы Абидатны сиз несин окъугъансыз!

3. Джаз эртденде кяаллай тюрленну болады?
4. Таулада кяаллай байлыкъланы юсюнден айтылады?

5. Джазгъы табигъатны кяаллай ышанларыны юсюнден хапар айтыргъа боллукъса? (Кесини сезимлери-ни юсюнден).

6. Джазны айырыб нек сьоедиле?
(Устаз толу джууабла излейди, сабийле джетишди-ралмагъан джерлерин джетишдиреди).

V. Энчи иш.

Биринчи кяауум — «Джаз» деген темагъа сочинение-чик джазады.

Экинчи кяауум — назмуну азбар этеди (этелгенича)

Ючюнчю кяауум — суратха кяараб хапарчыкъ кю-райды.

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Батчаланы Мусса

(1939)

Батчаланы Хаджи-Кишини джащы Мусса 1939 джыл Къумуш элде туугъанды. 1963 джыл Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин бошав, элде орус тил бла литературадан устаз болуб ишлегенди.

Талай джылдан бери кюру джазыучулукъ иш бла кюрешеди. 1964 джылдан Муссаны назмулары, хапар-лары газетлседе басмаланыб тебregenдиле. Аны бютеу джазгъанларында биринчи орун алгъан адамны адам-лыгъы, ишленмеклиги, джюрек сезимидиле.

Батча улу назмула, хапарла, повестле, поэмала, пьесала джазады.

1966 джыл Мусса КПСС-ге член болгъанды, 1971 джылдан бери СССР-ни Джазыучуларыны союзу-ну члениди.

1968 джыл Муссаны «Сагъышла» деген биринчи наз-му китабы чыкыгъанды. Китабны аты бла, биринчи бё-люмню аты автор джашаугъа терен къараргъа излеге-ни, бютеу халкъны джашаууну юсюнден джазаргъа къаст этгени ангылашыныб турады.

Биринчи назму Назим Хикметден кёчюрюлгенди:

Сси джанмасанг, чыракъ болуб,
Мен джанмасам, чыракъ болуб,
Биз джанмасакъ, чыракъ болуб,
Ким джарытыр дуняны?!

Бу төрт тизгин кёчюрюлюб, алгъа салыннганлары Мусса аланы китабына эпиграфгъа салгъанча ангылашынады.

Бир адамны бир адамгъа хайыры джугъаргъа керекди деген иннет Муссаны талай назмусунда тюбейди. Къаяны ортасындан чыгыб, адам баралмаз джерде сынджыр битген дугъум терекге да ол даучуду: адамгъа хайыры боллукъ тюл эсе, къаяны ортасын тешиб да нек кюреше эди аллай бир.

«Сыйынг тёппемде болсун» деб халкъда сёз барды. Аллайын, Мусса, сый эм мийинке туругъа керек болгъанын айта, сый тас болгъан кюн а ёлюм да келсин дейди.

1972 джыл Муссаны «Элчилерим» деген хапар, повесть китабы басмаланнганды. 1975 джыл «Хорланнган джазыу» деген драмалы поэмасы басмаланнганды. Бу чыгъарма, китаб болуб чыкъгъаны бла къалмай, спектакль болуб, кёб элде, шахарлада салыннганды. Поэмада къарачайлыла бла малкъарлыланы мындан алгъа 500 джылны тыш джаула бла, джуртну къоруулай, къазауат этгенлерини юсюнден айтылады.

1979 джыл Батча улуну назмула бла поэмадан къуралгъан «Ёмюрню дауу» деген китабы чыкъгъанды. Анга Муссаны «Сагъышла» деген китабындан да талай назму къошулгъанды. Бу джыл Муссаны «Тёппесине джудуз тийген» деген трагикомедиясын спектакль этиб, областны эллеринде, Къабарты-Малкъарда театры къарачай труппасы салгъанды.

Батчаланы Мусса къарачайча да, орусча да джазады. Орус тилде аны «Быть человеком», «Серебряный дед» деген, хапарладан, повестледен къуралгъан китаблары чыкъгъандыла.

Андан сора Е. Стефанеева бла бирге Мусса таурухладан (легендаладан) къуралгъан «Горы и нарты» деген китабны чыгъаргъанды, Лайпанланы Къазий бла бирге Алийланы Умарны юсюнден «На крыле времени» деген китабны джазгъанды.

Батчаланы Мусса къарачай литературада фахмул джазыучуланы бириди. 1972 джыл «Быть человеком»

деген китабы бла «Когда осуждают предки» деген по-вести комсомолну Ставрополь край комитетини Александр Скоков атлы ёчюн алгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сагъышла. Черкесск, 1968.
2. Элчилерим. Черкесск, 1972.
3. Хорланган джазыу. Черкесск, 1975.
4. Ёмюрню дауу. Черкесск, 1979.
5. Быть человеком. Ставрополь, 1968.
6. Серебряный дед. Москва, 1977.
7. Горы и нарты. (Е. Стефанеева бла биргелей). Ставрополь, 1969. (Экинчи чыкыгъаны — 1978.)
8. На крыле времени. (Лайпанланы Къазий бла бирге). Москва, 1977.

Муссаны творчествосуну юсюнден

1. Альманах «Ставрополье», № 2, 1969.
2. Альманах «Ставрополье», № 3, 1969.
3. Журнал «Наш современник», № 3, Москва, 1969.
4. Егорова Л. П. Дорогою дружбы. Черкесск, 1969. 152—159 бетле.
5. Альманах «Ставрополье», № 4, 1970.
6. Журнал «Дон», № 12, 1970.
7. Альманах «Ставрополье», № 2, 1972.
8. Альманах «Ставрополье», № 4, 1972.

* * *

Алтмыш биринчи дерс

Дерсни темасы: Батчаланы Мусса. «Хочалай бла Хур-хур».

Дерсни мураты: Алгъын бла эндиги чалкычыланы джашауларын ачыкылау, тенгледирну, оюм этиу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка «Чалкычыкъ», иллюстрацияла. (Сабийле кеслери салгъан.)

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

I. Юй ишни тинтиу.

Юйге не берилген эди?

Сорлугъу болгъан бармысыз?

Ким айтыр юйге берилген ишни?

Сабийле: Юйге Боташланы Абидатны «Джазгъы танг» деген назмусун азбар этерге, джазны юсюнден башха назмулагъа юренирге берилген эди.

Классда бошамагъанла «Джаз» деген темагъа сочинениелерин юйде бошаргъа керек эдиле.

(Устаз Боташланы Абидатны биографиясын, назмусун сорады, 1—2 сочинениени окъутады. Юй ишге багъа береди устаз.)

II. Джангы дерс.

1. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

2. Джангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

3. Уллу Октябрь революциягъа дери эмда бусагъатда чалкъычыланы болумлары.

(Устаз талай юлгю келтиреди, тенгледиреди алгъын бла эндиги джашауу).

Сабийле, къаллай джырла, назмула, нарт сёзле билесиз чалкъычыланы юсюнден, ким айтыр?

Сабийле:

Сюйюнчланы Азамат — «Чалкъычы джыйын».

Къагъыйланы Назир — «Чалкъычыла».

Эбзеланы Шахарбий. «Чалкъычыкъ», «Ийнарла».

«Башчы аман болса, джыйын ишин тындырмаз».

«Бели бюгюлмеген чалкъычы болмаз.»

«Джыйын джыйын болса, иш къыйын болмаз».

«Чалкъы чалсанг, чыкъ кебгинчи чал», д. а. к.

Къайда, грампластинкагъа тынгылагъыз, Эбзеланы Шахарбий «Чалкъычыкъ» деген джырында чалкъычыланы къаллай джашауларын кёргюзтеди?

Талай нарт сёз айтдыгъыз чалкъычыланы юсюнден. Сюйюнчланы Азаматны, Къагъыйланы Назирни назмуларын окъудугъуз. Иги эс бёлюгюз джыргъа, тенгледирген этерикбиз.

(Сабийле джыргъа тынгылайдыла; хапарын айтадыла, джырны джырлайдыла. Башха назмула бла тенгледиредиле устазны болушлугъу бла.)

3. Устаз Батчаланы Муссаны «Хочалай бла Хур-Хур» деген хапарын кесгин окъуйду, сёзлюк иш барды-

рады: пуд, гюнах, сууаб, учхара, миндеу, чауул, чамла-
нады, д. а. к.

4. Сабийлеге энчи окъутады ичлеринден.

5. Сабийлеге кесгин окъутады тышларындан. (Оъуб
бошагъандан сора хапарын айтадыла.)

Устаз талай соруу берирге боллукъду классха. Ким
айтыр кесини сёзлери бла эшекчикни сыфатын? Хоча-
лай кимди? Хочалайны кьолунда кьаллай кьамчиси
барды? Ол неге керекди?

Адам тилин билсе Огъурсуз, кьалай махтарыкъ эди
Хочалайны?

Хочалай бла Огъурсуз джюрюген джолну ким кьалай
кьргюзтеди кёзюне?

Аллай джолла бизни элде бармыдыла?

Хайдар кьаллай ушакъла этеди Хочалай бла?

Хочалайны атасыны билеги нек джожьду?

Ол кимлени джашаулары ючюн тас этгенди биле-
гин?

Чалкьычыла анга кьалай кьарайдыла, джюрегин не
бла джазадыла? д. а. к.

III. Юйге иш: 1) Кесгин окъургъа, хапарын айтыр-
гъа. 2) Хар кесегине ат атаргъа. 3) Хочалай бла Огъур-
сузну суратларын салыргъа (салалгъанла).

IV. Текст бла ишлеу.

1. Тенглешдириулени табадыла

2. Талай туура сёзлю айтымла табадыла.

3. Хочалай кёзюне не затла кьргюзтеди?

4. Хапарчыкъ джазадыла.

V. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

* * *

Алтмыш экинчи дерс

Дерсни темасы: Батчаланы Мусса. «Хочалай
бла Хур-хур».

Дерсни мураты: Хапарда чемерлик бла уста-
лыкъны ачыкълау, текст бла ишлерге юретиу.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Сорулла:

Батчаланы Муссаны сиз несин окъугъансыз? Кьрген-
сиз?

Сабийле: Мен Батчаланы Муссаны «Хорланган
джазыу» деген пьесасына кьарагъанма.

Сабийле ичлеринден «Хочалай бла Хур-хур» деген хапарны экинчи кесегин окъуйдула.

Ким айтыр, къалайын бек джаратасыз хапарны?

Сабийле: Хайдар бла Хочалайны къошда энчи уша-къларын джаратабыз.

Хайдарны тышындан къадау салыннган джерин джаратабыз.

Атасы бла Хайдарны этерик ушакъларын.

(Быллай иш бардырыгъа боллукъду.)

II. Соруула бла иш.

1. Хочалай кимди, ол ишин къалай баджарады?

2. «Баджарады» деген сёзге синонимле ким табар?
(Баджарады — толтурады, тындырады.)

3. Хочалайны юсюнден Хайдар, Домалай не айтады-ла?

4. Хочалай Огъурсузну нек сюеди?

5. Огъурсуз Хочалайгъа не ючюн илешеди?

6. Хочалайны хайуаннга эзилгенин къаллай сёзле танытадыла?

7. Джукъуну автор къалай суратлайды?

8. Хочалайны атасы кимди, ол къалай ишлейди?

9. Автор чалкъычыланы джашауларын къалай суратлайды?

Сабийле, Хочалай эшегин къалай, не ючюн сюегенин къайсы сёзле, айтымла бирдиреди? Эшегине «къанат битдиррге» нек излейди? Бу айтымланы табыгъыз.

Хапарда тенгleshдириуленн, метафораланы, бетлеуленн табыб, тетрадлагъа джазыгъыз.

(Хар соруугъа толу джууаб излерге борчлуду устаз, сабийле джетишдиралмагъан джерлерин джетишдиреди.)

III. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу.

IV. Юйге иш: Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

V. Текст бла ишлеу.

Алтмыш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Батчаланы Мусса. «Хочалай бла Хур-хур.»

Дерси мураты: Хапарны ич магъанасын ангылату. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Карточкала.
Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Сорулла

1. Тенглешдириуле деб неге айтадыла?
 2. Метафорала къаллай сёзледиле?
 3. Бетлеуле къаллай сёзледиле?
 4. «Хочалай бла Хур-хур» деген хапарда тюбеймидиле тилни бу мадарлары?
- II. Текст бла ишлеу.

Карточка № 1:

1. Тенглешдириу деб неге айтадыла?
2. Хапарда бетлеулени табыб, тетрадлагъа джазыгъыз.
3. Джукъуну юсюнден къаллай сёзле билесе?

Карточка № 2:

1. Бетлеуле деб неге айтадыла?
2. Хапарда бетлеулени табыб тетрадлагъа джазыгъыз.
3. Джалкъаулукуну юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?
4. «Джалкъаулыкъ» деген сёзге синонимле табыб джазыгъыз.

Карточка № 3:

1. Метафорала къаллай сёзледиле?
2. Хапарда метафораланы табыб, тетрадлагъа джазыгъыз.
3. Урунуу юсюнден къаллай нарт сёзле, назмула билесиз?

(Бу халда талай иш этерге боллукъду).

III. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

IV. Энчи иш.

1. Сабийле хапарда Хочалайны сыфатын толу ачыкълагъан джерлерин окъуйдула.
2. «Ишни суйген сохта джашчыкъ» деген темагъа сочинение джазаргъа хазырланадыла:
 - а) План саладыла классда.
 - б) Планига джууукъ хапарын айтадыла.
 - в) Эпиграф джарашдырадыла.

Эпиграфла: «Адамны кылыгы иште белгиле болады»; «Гитчеликте ишлемесенг, уллулукъда табмазса»; «Билимни аллы бирликди, рысхыны аллы тириликди», д. а. к.

V. Ю й ге и ш. «Ишни суйген сохта джашчыкъ» деген темагъа сочинение джазаргъа.

VI. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Алексей Малышев

(1907)

Малышев Алексей Александрович 1907 джыл Ленинградда туугъанды. 1930 джыл Саратовда эл мюлк институтну бошагъандан сора сегиз джылны колхозлада агроном болуб ишлегенди, 1938 джылдан бери уа заповедникледе илму-сынам ишлени бардырады. Эм алгъа ол эл мюлк илмуланы кандидаты болгъанды, 1966 джылдан бери уа биология илмуланы докторуду.

Эм алгъа Малышев А. А. Теберди курортда колхозну агроному болуб ишлегенди, ол 30 джылдан артыкны Заповедникде ишлейди. Алтмышдан аслам иш джазгъанды.

Алексей Малышев хапарла, повестле джазады. Гитчеликден огъуна ол суратлау литературагъа тырмашханды. «Тогъуз джыл болгъан заманымда огъуна хапарчыкъла джаза башлагъан эдим, оналты джылдан сора уа мен джазгъан статьяла, очеркле, хапарла область газетде басмалана тебреген эдиле»,— дейди ол кеси.

Аны хапарлары биринчи кере журналлада 1939 джыл басламандыла. 1950 джылдан бери Алексей Малышев суратлау литературадан чыгъармачылыкъ ишин бѣлмегенлей келеди, 1968 джыл СССР-ни Джазычуларыңы союзуна член болгъанды.

Малышевни «Золотое озеро» деген биринчи китабы 1952 джыл чыкыгъанды. Китаб тамада класслада окъугъан сабийлеге аталгъанды. Экинчи китабы — «Искатели» — 1959 джыл чыкыгъанды.

Алексей Малышевни Теберди ёзенни юсюнден джазылгъан романлары, повестлери, илму-сынам статьяла-

ры бютеу да 14 китаб боладыла. Алай бла Тебердини юсюнден андан кёб джазгъан адам джокъду, школ программагъа да ол аны ючюн кёшулгъанды. А. Малышев женьшень ёсдюрюу иште белгили адамды.

Малышев джазгъанларыны асламасын джаш тёлуге атаб джазады. Аны чыгъармаларыны геройлары заповедникни ишчилери, малчыла, уучула, заповедникде ишлеген алимледиле. Ол чыгъармаларында кёб сейирлик, адамны сезимин кёозгъагъан, джюрегин учундургъан затланы юсюнден джазады. Адамлыкъ, ишленмеклик, тюрю-тюрю миллетлени шохлукълары, тюз инетлилик аны китабларында биринчи орундадыла.

Алексей Малышевни талай китабы тыш къраллада да чыкъгъанды. Бусагъатда Малышев Теберди заповедникни директоруну илму джанындан заместители болуб ишлейди.

* * *

Алтмыш тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Малышев А. А. «Тебердини заповеднигинде.»

Дерсни мураты: Бизни таулары ариулукъларын, байлыкъларын, хайырларын ачыкълару, табигъатха сыймекликни терен этиу.

Дерсде окъуу керекле: тюрю-тюрю иллюстрацияла: «Архыз», «Махар», «Доммай», «Таула»; грампластинка «Минги Тау».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Сабийлени сочинениелерни джыйыу — «Ишни сюйген сохта джашчыкъ». (1—2 сабийге окъутады, арну, кирсиз джазылгъан сочинениени суратлаб, махтау береди.)

II. Джангы дерс:

1. Автор бла жангы дерсни юсюнден устазны ушагъы.

2. Сёзлюк иш бардыра, устаз кесгин окъуйду халпарны.

Бизни областны тауларыны ариулукълары саулай дунягъа белгиледи. Аланы байлыкълары, гара суулары, нарат, наз тереклери, ёзенлери, чегетлери, сейир-

лик джашил ханслары, суу секиртмелери, чокъракъ, шоркъа суулары, кюнде кюмюшча джылтырагъан къанга бузлары, турна кёзлю джитибаш таулары, шекер башча, агъарыб тургъан акъ къарлары, аланы бугъойлары, куртлери.

(Устаз сабийлеге талай сурат кёргюзтюрге боллукъду.)

1. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

2. Сабийле кесгин окъуйдула, хапарын айтадыла.

III. Текст бла ишлеу:

Табигъатны суратлагъан джерлерин табыгъыз, атла атагъыз:

«Заповедник»; «Таула»; «Кёгет терекле»; «Джаныуарла, къанатлыла»; «Теберди ёзен»; «Къонакъла».

(Устаз толу джууабла излейди, этилген ишлеге багъа береди.)

IV. Ю й г е и ш: «Джай заповедникде» деб хапар джазаргъа.

V. Бегитиу. Классха соруула:

1. Теберди заповедникде къаллай джаныуарла, къанатлыла джашайдыла?

2. Джашауда не магъаналары барды заповедниклени?

3. Заповедникде болгъанмысыз?

4. Анда не кёргенсиз?

5. Заповедникде къаллай плантация барды?

6. Джашауда не магъанасы барды аны?

7. Канат джолда болгъанмысыз?

(Устаз толу джууабла излерге, билимлерин терен этерге борчлуду.)

VI. Грампластинкагъа тынгылау («Минги Тау»).

Джырны тинтиу, джырлау.

(Тенгледшириулени, белгилеулени, бетлеулени табыу джырда.)

VII. Оюм этиу, багъа бериу этилген ишлеге.

* * *

Алтмыш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Классны сочинениеге хазырлау.

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын терен этиу, сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Джылны чакълары», Сурат, карточкала.

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

I. Ал дерсде сабийле бла устаз экскурсиягъа барганды (бир-эки кере, дерследен сора). Джазгъы табигъатны тюрлениуун сынагъандыла. Кюнню тийгенин, созулгъанын, батханын, сыртланы, къулакъланы, кюнбетлени, къара суучукъланы, тереклени, чегет ичлени. Сабийле табигъатны тюрлениуунден сора да талай джазгъы иш бла шагърей боладыла. Хар сабий кесн энчи сынаиды джазны ышанларын. Бу тукъум ишлери алагъа уллу болушлукъ этеди. Тнл байлыкъларын ёсдюреди. Сёз ючюн: бир къауум сабий кюнбетни сынаиды, бир къауум сабий — тау суучукъланы, бир къауум сабий — къулакъ ичин, д. а. к.

Быллай ишле экскурсияла бла байланыбдыла. Ол ишни соруу халда бардырыгъа боллукъду.

Джазны биринчи шартларыны юсюнден ким айтыр хапар?

Къаллай тюрлениуле боладыла джазны биринчи кюнлеринде?

Кюн не заманда чыгъады, батады?

Джазгъы кюнню таякълары джерге къалай тиедиле?

Кюнле узун, кечеле къысха нек боладыла?

Джазны келирине адамла нек ашыгъадыла?

Сабан ишлени юсюнден ким айтыр хапар?

(Бу халда талай соруу салыргъа боллукъду. Сабийледен толу джуубла излерге керекди, ала джетишди-рмеген джерлерин джетишдире.)

II. Сурат бла ишлеу.

1. Джылны не заманыды?

2. Табигъатны къалай суратлайды суратчы? (д. а. к.)

3. Кимлени кёресиз суратда?

4. Кесини сынам ишине таяна, бу суратны хапарын ким айтыр, джарашдырыб?

(Сабийле хапарчыкъ къуаргъа боллукъдула эсде, кеслерини да сынам ишлерине таяна.)

III. Грампластинкагъа («Джылны чакълары») тынгылау.

1. «Джаз бла къышха». Была бир-биринден къалай айырыладыла?

2. Къыш джазгъа не айтады?

3. Джаз къышха не айтады?

4. Қыалай кѣргюзтесиз кѣзюгюзге, неле бла тенгледиресиз быланы?

IV. Этилген ишге багъа бериу, оюм алыу.

V. Юйге иш: «Джаз» деген темагъа сочинение джазыб келирге.

Алтымыш алтынчы дерс

Дерсни темасы: Тил ёсдюрюу дерс.

Дерсни мураты: Сабийлени къанатлылагъа сюймекликлерин терен этиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: Сурат «Чыпчыкъла ызларына къайтдыла».

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

Сабийле, бюгюн биз, суратха таяна, сочинение джазарыкъбыз сизни джѣнгерлеригизни — чыпчыкъланы къайтханларыны юсюнден. Джыл сайын сынагъаныгъызны, кѣргенигизни, этгенигизни юсюнден. Чыпчыкъланы джашауда заранларыны, хайырларыны юсюнден. Сиз аланы къачда къалай ашырасыз, къайры, нек?

Сиз ала бла тюбеширге нек ашыгъасыз? Ала къачан къайтадыла ызларына? Сиз неле хазырлайсыз чыпчыкълагъа? Биринчи къайсыла къайтадыла? Ала къаллай уяла, къайда, къалай ишлейдиле?

I. Сурат бла ишлеу.

Суратны юсюнден ушакъ. (Устаз суратны къангагъа тагъады.)

Джылны не заманыды? Қыаллай кюндю? Суратны ким салгъанды? Джаратамысыз? Сиз къаллай бояу къошарыкъ эдигиз? Табигъатны къалай суратлайды суратчы?

Бу суратда кимлени кѣресиз? Сабийле нени сакълайдыла, къайры къарайдыла? Қолларында нелери барды сабийлени? Қыаллай чыпчыкъла келгендиле? Шохларыны келгенлерине къууанамыдыла сабийле? Қыуанганларын сиз неден таныйсыз?

(Сабийле джазгъы табигъатны, чыпчыкъланы юсюнден хапарчыкъла къурайдыла.)

Қыайда, ат атачыгъыз хапарчыкъларыгъызгъа?

(Тюрлю-тюрлю атла атайдыла: «Шохларыбыз бла тюбешу»; «Бизни шохларыбыз»; «Чыпчыкъла бла тюбешу»; «Джаз», д. а. к.)

II. Соруулагъа таяна, классда сочинениеле джазайдыла.

III. Этилген ишлеге багъа берну, оюм алыу. Джетишмеген джерлерин чертиу, этген халатларына устаз джангыдан иш берирге боллукъду.

IV. Этилген ишлеге багъа бериу, оюм алыу.

Алтымыш джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение «Алтын къач».

Дерсни мураты: «Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, сочинение джазартгъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка «Джылны чакълары», «Алтын къач» (сурат).

Дерсни барыуу: ушакъ халда.

I. Ушакъ.

(Октябрь айда алтын къачны юсюнден сабийлени уллу сынамылары болады. Табигъат тюрленеди. Къачхы ишле башланадыла. Сууукъ джангурла джауадыла. Кюнню къарыуу кете башлайды. Къачхы джел тереклени чапракъларын джерге агъызады. Терекле джалан боладыла. Къанатлыла джылы джерлеге уадыла. Бу сезимлерини юсюне да ала талай хапар, назму окъуйдула къачны юсюнден. Устаз дерсни муратын таб салса, сабийлени тил байлыкълары джетерикди. Ол себебден, устаз башчылыкъ этерге керекди. Айтымла толу болургъа керекдиле. Сабийле джайылмагъан айтымла къуаргъа ёчдюле. Джаратмагъанлыкъ этерге керек тюлдю.

Сёз ючюн: *Къач келди. Сууукъ болду. Чыпчыкъла бизден кетдиле*, д. а. к.

Устаз айтымланы къангада джазартгъа керекди, сабийле айтханча, хар айтымны. Устаз соруула береди классха:

Чыпчыкъла бизден кетдиле (къачан учдула? къайры учдула?).

Чапракъла агъадыла (къаллай чапракъла? неден агъадыла?).

Сууукъ болду (нек болду?).

Джангур джауумсурайды (къачан джауумсурайды? къаллай джангур?). Булутла къараладыла (нек къара-

ладыла? къайда къаралдыла?). Къобан таркъайды (нек таркъайды?), д.а.к.

Къангада джазылгъан айтымлагъа бу соруула са-
лынсала, джайылгъан айтымла боллукъдула. Сёз
ючюн:

АЛТЫН КЪАЧ.

Алтын къач келди. Табигъатда кёб затла тюрене-
диле. Октябрь айда чыпчыкъла, бизни бла саламлашыб,
джылы джерлеге къонакъгъа кетедиле. Къачхы джел
терекледен алтын чапракъланы джерге тёшейди. Алай
а къачхы джангурчукъ джауумсураб, чапракъланы сы-
фатларын тюлендириб башлайды. Кёкде булутла, джа-
уарны аллы бла, къаралыб тебрейдиле. Чокъракъ
Къобанны сууу да из болуб башлайды. Халкъ ташыуул-
ну этеди. Уллу, гитче да акъмыйыкъны аллына къарай-
дыла.

Устаз къангада джазады, сабийлеге кесгин окъу-
туб бошагъандан сора, тетрадлагъа джаздырады. Са-
бийлени этген ишлерине эс бёледи.

Ишни алгъа бошагъан сабийлеге къошакъ иш бере-
ди. Кёб магъаналы сёзлени тюбюн сызаргъа, эсде баш-
ха сёзле бла алмашдырыргъа.

Грампластинкагъа тынгылау, сюзюу.

Классдан тышында окъулгъан дерследе сабийлени
эстетика джаны бла бплимлерин ёсдюрюу.

Джуртубузну табигъатын суратчыла, джазыучула,
къобузчула къалай суратлайдыла?

Сабийле: Джазыучула назмула бла суратлайдыла
Джуртубузну ариулугъун: Къулийланы Къайсын «Ми-
нги Тау» деген назмусунда, Боташланы Абидат «Джаз-
гъы танг» деген назмусунда, Хубийланы Назир «Тау
суучукъ», д. б.

Суратчыла сурат бла суратлайдыла табигъатны:
М. Ф. Робинсон «Джашил джаз» деген суратында, Ле-
витан «Алтын къач» деген суратында, П. И. Чайковс-
кий «Джылны чакълары» деген кюулеринде.

Программада берилгенге кёре, сабийле классдан
тышында да талай назму билирге керекдиле, китабла-
дан, газетледен окъуб.

(Бу башында айтылгъанны эсге ала ишлерге керек-
ди устаз.)

Устаз быллай тил ёсюдоу дерслени тюрю-тюрю методла бла бардыргъа боллукъду.

Сёз ючюн: устаз талай назму хазырлайды табигъаты юсюнден (китабладан, газетледен). Аппаланы Билалны «Джаз», Хубийланы Назирни «Булутла», Акъбайланы Азретни «Теберди къобаным», Къаракётланы Иссаны «Кавказ», Биджиланы Асхатны «Къыш», «Джаз», дегенча назмулары. Аланы устаз кесгин, таза тилде талайын окъургъа керекди.

Дерс былайракъ барыргъа, ётерге боллукъду. Ал дерследе устаз сабийледен тюрю-тюрю суратла джыйыб, хазыр бола турургъа керекди бу дерсге.

Ууакъ класслада къагъытлада этдиргенликге, V классда учуз альбомчукълада этдирирге боллукъду. Бу ишге классдан сора да ана тилни кружогунда къайтырыкъбыз. Ол себебден, дерсни аллы бла хар столгъа 4—5 назму китабчыкъ салынады. (Кабинетде классдан тышында окъургъа китабла, газетле болургъа керекдиле.)

Сабийле энчи ишлейдиле китабла, суратла бла. Алгъы бурун сурат бла ишлерге керекди, суратны тинтиб бошасала, аны ачыкълагъан тизгинлени излейдиле, китаблада табмасала, нёгерлеринден алыргъа, ауушдурургъа боллукъдула.

Сурат бла назму бир-бирине келишселе, альбомгъа джазадыла, суратха номер саладыла, назмуну авторун да джазадыла.

Иги ишлеген сабийле талай иллюстрация хазырларгъа боллукъдула. Быллай ишлени сабийле бек сюеди-ле, джаратадыла.

Бу ишге устаз башчылыкъ этерге керекди, кеси этиб кёргюзтюрге борчлуду.

Иги ишлени аталаны-аналаны джыйылыуларында кёргюзтюрге, ууакъ класслагъа саугъа этерге боллукъду.

Сабийлени талай ишлеринден юлгюле:

М. Ф. Робинсонну «Джашил джаз» деген суратына Боташланы Абидатны «Джазгъы танг» деген назмусундан:

Джаз танг атар ышарыб, кюлюб,
Сююмюн чачар джерге ийилиб,
Кёксюл кёлегин салкъынлаб кийиб,
Къызыл этегин тёгерек ийиб.

Неда, Аппаланы Билалны «Джаз» деген назмусундан:

Джаз келгенди, кюн да
Нюрюн чомарт төгед.
Аны азсыныб, энтда джылыу излегенча,
Булчукъларын кёкге узатад нарат чегет.

И. Левитанны «Къач» деген суратына:
Сюйюнчланы Азаматны «Къач» деген назмусундан
сёзле:

Къач энеди тюзледен,
Алтын сабанны оруб,
Ол келеди мюрзеуден
Артмакъларын толтуруб.

Тауланы суратларына Къаракетланы Иссаны
«Кавказ» деген назмусундан:

Турна кёзлю арну таула къубулуб,
Кирпиклери ачылмайын, джумулуб,
Кёз тиер деб, ау тюрбюнде джашыныб,
Бугъойланы ауузлары ачылыб.

Быллай ишлени магъаналары уллуду. Аллай дерсле сабийлени кёб затлагъа тюршюндюредице, ойлашдырадыла. Школда кёргюзтме къангагъа салгъандан со-ра да, сабийни кёлюн джазар ючюн, этген ишин ууакъ класслада устазлагъа берирге боллукъду, атын, тукъумун джазыб. Иллюстрацияла тил ёсдюрген дерслеге джарарыкъдыла. Хар этилген ишге устаз сый, махтау берирге керекди, сабийни кёлюн джазаргъа керекди.

* * *

Алтымыш сегизинчи дерс

Дерсни мураты: Уллу Ата джурт къазауатда болгъан элчиле бла тюрбешиу, Ата джуртну джауладан къоруулауда совет адамланы джигитликлерин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: альбом «Джигитлик ёлмейди», грампластинка, къобуз.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

Бу дерсни былайракъ бардырыргъа боллукъду. 1—2 элчи адамны чакъырыб, сыйлы пионерге алыб, сёз бербиз. Ала къазауат джылларыны юсюнден хапар айтадыла. Сёлешиб бошагъандан сора, сабийле «Джигитлик ёлмейди» деген альбомну элтиб, автографын аладыла.

Сабийле Уллу Ата джурт къазауатны, бююннгю кюнню юсюнден джырла джырлайдыла, назмула айтадыла.

«Совет Союзнун Джигити Багъатырлары Харунну джырын» джырлайдыла.

Бир сохта: Джаубаланы Хусейни «Сёлешедиле ёлген солдатла» деген назмусун азбар окъуйду.

Экинчи: «Совет Союзнун Джигити Къасайланы Османны джырын» джырлайды.

Ата джуртунгу, Осман, кемсиз бек сюенг.
Ата джуртну сакълаб ёлгенсе,
Къарачай халкъны джаш тёлюсюне
Махтаулу юлгюню бергенсе.

Сени памятникинг джылтырайды, Осман,
Могилев шахарны ичинде,
Ит фашистлени биз джокъ этгенбиз
Совет аскерни кючюнден.

Ой джылтырайды, джанады, Осман,
Кавказ таулары бузлары,
Сени памятникинге гоккала салалла
Белоруссияны кызлары.

Ючюнчю: Хубийланы Назирни «Тау къуш» деген назмусун окъуйду.

Къасайланы Османнга аталгъан альбомдан талай зат окъуйду устаз:

1. Османны биографиясы.
2. Османны тенглери.
3. Джигитликни юсюнден талай нарт сёз.

Тёртюнчю: «Аскерчини джырын» джырлайды.

Бешинчи: Хубийланы Назирни «Урушда ёлген къарнашыма» деген назмусун окъуйду.

Сабийле, бизни элден, областдан кимлени билесиз, сизге бу сейирлик, рахатлыкъ джашау ючюн кюрешгенледен? (Сабийле талай юлгю келтирирге боллукъдула.)

Устаз да талай юлгю айтады.

Бюгюн суйген Ата джуртубузну джауладан кьоруулауда совет адамланы джигитликлерини, таукелликлерини, патриотлукъларыны юсюнден талай зат эштдигиз.

Бизни кърал, бизни халкъ джер юсюнде шохлукъ, рахатлыкъ, бнрикмеклик ючюн кюрешеди.

Бюгюннго джашауубузну ачыкълагъан джырла, назмула ким айтыр?

Алтынчы: Хубийланы Османны «Акъ кёгюрчюн» деген назмусун азбар айтады.

Сабийле: «Ата джуртум» деген джырны джырлайдыла, кьобуз да согъула.

II. Устаз оюм этеди, келгенлеге бюсюреу этеди, этилген ишлеге багъа береди.

Быллай дерсле аслам болургъа керекдиле.

* * *

Алтымыш тогъузунчу — джетмишинчи дерсле — окъулгъанны къайтарыу.

БАШЛАРЫ

Ал сѣз	3
Биринчи четвѣрть	7
Экинчи четвѣрть	9
Ючюнчю четвѣрть	11
Тѣртюнчю четвѣрть	14
Ленинчи дерс	16
Къарачай-малкъар нарт эпос	19
Ерюзмек бла къна сакъаллы кызыл Фук	23
Сосуркъа бла беш башлы эмеген	24
Пелиуан Къара-Шауай	25
Нарт темирчи Дауат	27
Таурухла. Зулихат	31
Эски халкъ джырла	33
Апсаты	43
Эрирей	44
Долай	45
Ийнай	47
Татаркъан	47
Къанаматны джыры	48
Къарачай совет литература	50
Къара кюбюр. Аппаланы Хасан	51
Таулада таууш. Къобанланы Дагир	58
Горда бычакъ. Къоркъмазланы Кёккёз	63
Басняла. Акъбайланы И., Биджиланы А., Маммеланы И.	72
Ленинни джыры. Хубийланы Осман	80
Ленин. Мечиланы К. Ленинни портрети. Лайпанланы Р.	82
Биз ант эте эдик. Кече. Отарланы Керим	85
Всадник в броне. Евгений Кригер	87
Марал. Эбзеланы Ханафий	90
Атам урушдан къайтса. Тёппеланы Сулемен	93
Сѣлешедиле ёлген солдатла. Джаубаланы Хусей	98
Акъ кёгюрчюн. Хубийланы Осман	100

Ана. Хубийланы Осман	101
Джерни джаш иелери. Байрамукъланы Халимат	107
Джазгы танг. Боташланы Абидат	113
Хочалай бла Хур-хур. Батчаланы Мусса	117
Тебердини заповеднигинде. Алексей Малышев	123
Классны сочинение джазаргъа хазырлау	124
Тил ёсдюру. Қыанатлыла	126
Джылны чакълары. Алтын къач	128
Уллу Ата джурт кызауатда болгъан элчиле бла тюбешиу	130

Хубиев Магомет Ахьяевич

Хубиева Клара Гыккаевна

**МЕТОДИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО
К УЧЕБНИКУ КАРАЧАЕВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ДЛЯ ПЯТОГО КЛАССА**

На карачаевском языке

Издание первое

Редактор *А. Д. Баучиев*

Техн. редактор *М. Ф. Перепадя*

Корректор *К. А.-К. Салпагарова*

Сдано в набор 22.04.80

Подписано к печати 18. 08. 80. ВУ 97267. Формат 84х108 1/32.
Бумага типограф. № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая.
Усл. п. л. 7,14. Уч.-изд. л. 6,28.

Тираж 600 экз. Заказ № 2200. Цена 15 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
357100, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
357100, г. Черкесск, Первомайская, 47.

X 98

Хубиев М. А., Хубиева К. Г. Методическое руководство к учебнику карачаевской литературы для 5 класса. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства.

74.2614 (кар.)

X $\frac{60501-98}{M 159 (03) 80}$ 73-80